

— Π. Α. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ —

Η ΕΝ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ, ΕΛΛΑΔΙ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821



ΑΙ ΤΡΕΙΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ ΤΟΥ
ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΞΟ-
ΔΟΣ ΤΗΣ ΦΡΟΥΡΑΣ ΑΥΤΟΥ
(1822-1825-1826)

ΠΡΟΣ ΕΘΝΙΚΗΝ ΚΑΤΗΧΗΣΙΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ "ΣΦΕΝΔΟΝΗΣ," ΜΕΤΩΝΟΣ 3
1926

114357

— Π. Α. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ —

Η ΕΝ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΙ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821



ΑΙ ΤΡΕΙΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ ΤΟΥ
ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΞΟ-
ΔΟΣ ΤΗΣ ΦΡΟΥΡΑΣ ΑΥΤΟΥ

(1822-1825-1826)

ΠΡΟΣ ΕΘΝΙΚΗΝ ΚΑΤΗΧΗΣΙΝ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ „ΣΦΕΝΔΟΝΗΣ“ ΜΕΤΩΝΟΣ 3
1926

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Α. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΚΡΗΤΗΣ

Η ΕΝ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΝ, ΑΙ ΤΡΕΙΣ
ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ ΚΑΙ Η ΕΞΟΔΟΣ ΤΗΣ
ΦΡΟΥΡΑΣ ΑΥΤΟΥ

Ἡ ἐν Μεσολογγίῳ ὑψωσις τῆς σημαίας τῆς ἐπαναστάσεως. — Στὸ Χαράτσι».



Ἐνθὺ ἡ ἐπανάστασις ἐν Πελοποννήσῳ ἡμέρᾳ τῆ ἡμέρᾳ προέχεται ἀλφαριθμητικῶς, ἡ Δυτικῇ Ἑλλάδι, ἥτις ἐξημίζητο διὰ τὸ μᾶχιμον τῶν κατοίκων τῆς, ἐφαίνετο ἐφελκυστικῶς καὶ οὐδαμίαν διάθεσιν ἐκδηλοῦσα πρὸς ἐξέγερσιν.

Ἐν ταῦτοις ὁ σπόρος εἶχε ριφθῆ ὑπὸ τοῦ πολιτισμοῦ Ἐταίρου τῆς μεγάλης ἀεικίτης Ἐταιρείας, τοῦ Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου, γραμματέως τότε τοῦ ἐν Πάτραις Ρωστικοῦ Προξενείου, ὁ ὁποῖος πρὸ τριετίας μεταβάς εἰς τὸ Μεσολόγγιον, συνητήθη εἰς τὴν Μονὴν Κατερινῶς μετὰ τῶν Ἀρματολῶν καὶ Κληρικών τοῦ Ζυγοῦ καὶ ἐμήρεσε ταῦτους εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, θέσας οὕτω τὰς βάσεις τῆς συνανοήσεως διὰ τὴν μετ' αὐτῶν ἐξέγερσιν τῶν δούλων Ἑλλήνων.

Οἱ πρόδρομοι τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ Ἀρματολοί καὶ Κλέρικοι ἠτοιμάζοντο διὰ τὸν μέγαν ἀγῶνα καὶ εὐρίσκοντο εἰς συνανοήσεις περὶ τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἐπρόκειτο νὰ ἐκτραγῆ ἡ ἐπανάστασις. Ὅταν δὲ οἱ Πελοποννήσιοι ἐπαγαστάτησαν, οἱ κάτοικοι τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος δὲν ἦσαν ἔτοιμοι ὅπως τοὺς μιμηθεῖν καὶ ἐπροτίμησαν νὰ προσποιηθεῖν ὑπεταγήν εἰς τὴν Τουρκικὴν διαίκτην.

Ὁ Γουσσὸφ πασσᾶς, εἰς ἓκ τῶν πολιορκησῶν τοῦ Ἀλλή πασσᾶ, κατόπιν διαταγῆς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἐγκατέλειψε τὰ Ἰ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΡΑΤΙΚΟΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΝ

114357

ωάννια και ήγούμενος έξκινηγίλιων άνδρων καθήλθεν εις την Δυτικήν Ελλάδα, την οποίαν εύρεν έρησυχάζουσαν. Η προσποιητή αύτη ήσυγία και άταραξία των Έλλήνων της Στερεάς, Ελλάδας έπεισε τον Γιουσουφ, ότι ούτοι δέν είχαν κατά νουν να έξεγερθώσι και ότι έπρεπεν έπομένως να τραπή εις την Πελοπόννησον, όπου και διηρθύθη μετά του στρατού του.

Αί έπιτόπιοι Τουρκικαί άρχαι όμως είχαν πληροφορίας ότι και ή Δυτική Ελλάδα δέν θα συνακρατείτο και θα επαναστάσει και αύτη και διά τον λόγον τούτον εφρόντισαν να προφυλάξουν τον θησαυρόν, όστις εύρίσκετο τότε εν Άργινίω. Σκέψις δ' έγινετο ύπ' αυτών όπως ο θησαυρός ούτος σταλή υπό συνοδείαν εις Ναύπακτον, άλλ' ή ημέρα, καθ' ήν θα εστέλλετο εκρατήθη μυστική δια πάν τώ ένδεχόμενον.

Ένω τοιαύτας προφυλάξεις ελάμβανον αι έπιτόπιοι Τουρκικαί άρχαι, ή επανάστασις εν Πελοποννήσω εμαίνετο κυριολεκτικώς, ή δέ Δυτική Ελλάδα έξηκολούθει προσποιουμένη την ήσυχον. Έν τούτοις αι Τουρκικαί άρχαι φιλόποπτοι, ως πάντοτε, ελάμβανον διάφορα προφυλακτικά μέτρα, εν των οποίων ήτο ή σύλληψις και εκεί των προκρίτων Έλλήνων και των άλλων έργατών, των μεγάλων έργατών των λεοντοκάρδων και συνετών παρασκευαστών του άγώνος, όποτε πλέον οι Πελοποννήσιοι θ' άπεμονούνο και ο άγών ίσως ν' άπετύγχανεν.

Ήδη ο Άπρίλιος του 1821 είχε παρέλθει και ή έξέγερσις της Δυτικής Ελλάδος δέν έξεδηλούτο ακόμη. Οι έργαται και παρασκευασται του άγώνος συνεσκέπτοντο να εύρωσι μέσον, δι' ου ή επανάστασις θα έξενικεύετο καθ' όλην την Δυτικήν Ελλάδα. Και τώ μέσον αυτό δέν έβράδυνε να εύρεθί. Τώ μέσον τούτο παρεσκευάσθη μίαν μυρωμένην νύκτα του Μαΐου έξωθι της πόλεως Μεσολογγίου, εν τη θέσει «Μισόκαμπος», όπου κρύφα συνηγήθησαν ο εκ Γαβαλούς, της Μακρυεάς Άρματωλός του Ζυγού καπετάν Δ. Μακρής, πατήρ του αποθανόντος και εν Λαμία δράσαντος ύποστρατήγου Νικολάου Μακρή, και ο τότε κατάρχη του Μεσολογγίου Άναστάσιος Παλαμιάς. Ούτος δέ, συνδεόμενος μετά των Τούρκων, έμαθε τά περι μεταφοράς του

θησαυρού εξ Άργινίου διά Ναυπάκτου εις Κωνσταντινούπολιν και προέτεινεν εις τον καπετάν Δ. Μακρην να επιτεθή κατά των συνοδευόντων αυτών και να τον άρπάξη, όπως αρ' ένός μόν χρησιμεύση διά τον μελετώμενον άγώνα. αρ' έτέρου δέ δια να δοθί προσέτι άφορμή προς έκρηξιν της επαναστάσεως. Έν έναντίφ δε περιπτώσει, εάν ή καταστασις παρετεινέτο, τά πάντα θα κατεστρέφοντο, διότι θα εδίδετο κειρός εις τους Τούρκους να ενεργήσουν προς κατάπιξιν της εθεογέρσεως, πριν ή αύτη έκραγή. Ο καπετάν Μακρής εν τη συναντήσεϊ τάυτη εφάνη κάπως επιφυλακτικός και άπεχωρισθή σκεπτικώς.

Την έπομένην της συναντήσεως, 4 Μαΐου 1821, ο καπετάν Μακρής, συνεννοηθείς μετά των όπαδών του, ελαβε την άπόφασιν να επιτεθή κατά των συνοδευόντων τον τουρκικόν θησαυρόν Τούρκων. Η συνοδεία επρόκειτο να διέλθη την έπομένην και εκκόνισε τά πράγματα ούτως, ώστε να μη του διαφύγη ή λείψ. Παραλαβών 28 εκ των ένλεικτοτέρων όπαδών του, Μορελών, Σίφων, Κατσόγιαννην, Ντοβελίους, Μακρυκωσταιοίς και άλλους, διηρθύθη προς τον Εύηνον πεταμόν, δν διελθών, έστη εις την θέσιν «Σκάλαν του Μαυρομακτιού», ήτις παράκειται του όρους Βαράσσοβα και άποτελεί μέρος κρημνώδες, όθεν έμελλον να διέλθωσιν οι κομίζοντες τον θησαυρόν. Εκεί λοιπόν ετοπάθέτησε τους συντρόφους του στρατηγικώτατα και άνέμενε μετ' αυτών την διέλευσιν του τουρκικού θησαυρού.

Η πρωία της 5ης Μαΐου 1821 άνέτειλε χαρωπή και δροσολουσμένη, ετε εφάνησαν από μακρόθεν ερχόμενοι οι Τούρκοι στρατιώται. Ανήρχοντο ούτοι εις πεντήκοντα και έπρεπε να διέλθουν εκ του στενωπού εκείνου μέρους, εις τώ όποιον είχε στηθί ή άνέδρα υπό του καπετάν Δημ. Μακρή, όστις άρήμεν αυτους να εισέλθουν έντός της στενωπού. Αίφνης εις πυροβολισμός ήκούσθη και μετ' ολίγον Τούρκος στρατιώτης έπεσε χκαμί. Έπηκολούθησαν και άλλοι πολλοί, των Τούρκων τεθέντων μεταξυ δύο πυρών, οι δέ εκ τούτων επ' ολίγον άντισταθέντες, ετράπησαν εις φυγήν, όταν είδον ότι άπεδεκατίζοντο, εγκαταλείψαντες τον θησαυρόν εκεί, δν παρέλαθεν ο καπετάν Μακρής

μετὰ τῶν παλληκαρίων τοῦ καὶ διευθυνθεὶς εἰς θέσιν «Τριφυλι-
λάκιον» τοῦ Ζυγοῦ, διεμοίρασαν τὰ χρυσὰ νομίσματα μὲ ἐν τά-
σιον ἀργυροῦν.

Διαδοθείσης ἐν Μεσολογγίῳ τῆς σήμερος περὶ τῆς διαρπαγῆς
τοῦ θησαυροῦ, πανικῶς κατέλαθε τοὺς Τούρκους, ὁ δὲ Τούρκος
διοικητῆς τοῦ Μεσολογγίου μεταβάς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Πα-
λαμᾶ ἤπειλει αὐτὸν ὡς προδόντα τὸν θησαυρὸν πρὸς τὸν Μα-
κρῆν, ἐνῶ οὗτος μετὰ πολλοῦ θάρρους καὶ ἀταραξίας ἀπεποι-
εῖτο τὴν εἰς αὐτὸν ἀποδιδουμένην πράξιν, λέγων ὅτι ὁ θησαυρὸς
δὲν διηρπάγη ὑπὸ τοῦ καπετὰν Μακρῆ, ὅστις τὴν αὐτὴν ἡμέραν
εἶχε φθάσει ἐκ τοῦ Ζυγοῦ, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ οἱ πρόκριτοι τῆς
πόλεως Μεσολογγίου, ἐν οἷς διακρίνοντο ὁ Παλαμᾶς, Καλογε-
ρᾶς, Καψάλης, Γαζῆς, Κότσικας, Τρικούρης, Παπαλουκάς,
Σιδέρης, Γουλιμῆς, Στάϊκος, Παπαφράγκος, Πετκλούδης, Δε-
ληγεώργης, Ζαθογιάννης, Φαράντος, Πλατύκας, Ριζαποστό-
λης καὶ Σπόντης. Πάντες οἱτοι συνῆλθον εἰς σύσκεψιν καὶ ἀ-
πεφάσισαν νὰ ὑψώσουν καὶ αὐτοὶ τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως.

Οὗχ ἤττον καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου καὶ ἐκ τῶν ἐν Πε-
λοποννήσῳ διαδραματιζομένων ἤρξαντο καὶ οἱ ἐν Μεσολογγίῳ
ὀλιγάριθμοι Τούρκοι νὰ θορυβῶνται καὶ νὰ συνεννοῶνται μετὰ
τῶν ἐν Ἀγρινίῳ, ἀλλ' αἴφνης ὁ καπετὰν Μακρῆς εἰσβάλλει εἰς
Μεσολόγγιον, ἐνσπείρει παντοῦ τὴν σφαγὴν καὶ τὴν φυγὴν εἰς
τοὺς Τούρκους καὶ καταλαθὼν τὸ διοικητήριον ἀναπεταναύει
τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Οὕτω δὲ τὸ κίνημα ἐξεργάγη,
ἢ πάλη ἤρχισε καὶ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας ἐθραύσθησαν. Ὁ
Τούρκος διοικητῆς τοῦ Μεσολογγίου καὶ οἱ ἐν αὐτῷ εὐάριθμοι
Τούρκοι μετὰ τῶν τῆς Γουριᾶς καὶ ἄλλων μερῶν, ἀπῆλθον εἰς
Ἀγρινίον, εἰδοποιοῦντες τοὺς ἐκεῖ ὅτι ὁ τόπος διατελεῖ εἰς ἐπα-
νάστασιν, ἥτις τὴν 29 Μαΐου 1821 ἐπραγματοποιήθη καὶ ἐν
Ἀγρινίῳ.

Ἡ ἱστορικὴ θέσις «Σκόλα τοῦ Μαυρομματιοῦ», ὅπου ἔπσε το
πρῶτον τουφέκι καὶ ἀπ' ὅπου κατόπιν τὸ πῦρ μετεδόθη ἀπ' ἄ-
κρου εἰς ἄκρον τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, προσέλαθεν ἔκτοτε τὸ
ὄνομα «Χαράτσι», οἱ δὲ μεταγενέστεροι, ἐρωτῶντες, μανθάνουσι

τὸ ἥρωϊκὸν κατόρθωμα, τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπαναστάσεως ἐν τῇ
Δυτικῇ Ἑλλάδι, ἥτις ἀνέδειξε τούτους ἡμίθεους.

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΝ

*Ἡ πρώτη πολιορκία καὶ ἡ ἄμυνα αὐτοῦ.
Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος.*

Μετὰ τὴν πανωλεθρίαν, τὴν ὅποιαν οἱ Ἕλληνας καὶ οἱ πλεί-
στοι τῶν φιλελλήνων ὑπέστησαν ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Πέτρα καὶ τὴν
διὰ συνθήκης παράδοσιν τοῦ ἥρωϊκοῦ Σουλίου, θραυνοθεὶς ὁ Ὀ-
μῆρ Βρυώνης διέβη ἀνευ ἀντιστάσεως τὰς ἀφροσύτους στενάς
διόδους τοῦ Μακρονόρου, αἰτίνας διὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα
εἶχον τὴν αὐτὴν σπουδαιότητα, εἶεν τὸ πάλαι καὶ Θερμοπύλαι,
καὶ συνήθη μετὰ τοῦ Κισουαχῆ, τοῦ νικητοῦ τοῦ Πέτρα, ὅστις
ἐν τῷ μεταξύ εἶχε στρατοπεδεύσει ὑπεράνω τοῦ Ἀμβρακικοῦ
κόλπου, καὶ διεθύνθη κατὰ τοῦ Μεσολογγίου.

Οἱ Ἕλληνας ἐπαναστάται Μαυροκορδάτος, Μπότσαρης,
Τσόγκας, Βλαχόπουλος καὶ ἄλλοι ὀπλαρχηγοὶ πρὸ τῆς ἀκα-
τασχέτου ὁμῆς τοῦ Ὀμῆρ Βρυώνη ὑπεχώρησαν ἄμα τῇ προση-
γίσει τοῦ ἐχθροῦ. Μόνον εἰς Κεφαλόβρυσον παρέμειναν ἐπὶ τέτ-
ταρας ἡμέρας, ὅθεν διασκεπίσθησαν τῇ 21 Ὀκτωβρίου. Καὶ οἱ
μὲν ἐντόπιοι ἀνεχώρησαν εἰς τὰς ἐπαρχίας τῶν, ὁ δὲ Μαυρο-
κορδάτος, ὅστις ἐλυπεῖτο καὶ ἐθρήνηι διὰ τοὺς ἐν Πέτρα πασόν-
τας καὶ ἐφοεῖτο τὴν πρόδοσιν τῶν Τούρκων, ἀπεφάσισε νὰ ὑπο-
χωρήσῃ εἰς Μεσολόγγιον καὶ ἐκεῖ ἐσκέπετο, ὑπὸ τὸ ἀτειχὸν
καὶ ἀφρούρητον τοῦτο πέραςμα, νὰ περιμένῃ τὸν ἐχθρὸν καὶ τῇ
ν' ἀποθάνῃ ἐνδόξως, ἢ διὰ μιᾶς ἐνδόξου νίκης νὰ ἐξιλεώσῃ τὴν
κατατροφὴν τοῦ Πέτρα. Καταδικωμένοι λοιπὸν οἱ Ἕλληνας
ἀρχηγοὶ Μαυροκορδάτος, Μάρκος Μπότσαρης καὶ Κίττος Μπό-
τσαρης κατέφυγον εἰς τὸ Μεσολόγγιον.

Τὸ Μεσολόγγιον κεῖται μεταξύ τῶν στομιῶν τοῦ Ἀχελώου
καὶ Εὐφύου, ἐν τῷ μέσῳ τῶν λιμναζόντων ὑδάτων, ὡς καὶ αὐτὸ

ταύτη τὸ ὄνομα τοῦ δεικνύει, ἐν μέτρῳ λόγγου, ἐν τῷ μυθῷ τῆς λιμνοθάλασσης Κυνίας, πρὸς Β. τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου εἰς πεδιάδα ἀπολήγουσαν πρὸς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀρακύνθου. Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας Β.Α. τοῦ Μεσολογγίου τῶζονται ἐρείπια πενιχρᾶς κωμοπόλεως καλουμένης Χίλια Σπίτια. Λέγεται δὲ ὅτι καταστραφείσης τῆς κωμοπόλεως ταύτης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣΑ' αἰῶνος, οἱ πλείστοι τῶν κατοίκων αὐτῆς, χάριν ἀτραλείας κατέφυγον εἰς τὰ ἄνδρα ἐκείνα μέρη, ὅπου κεῖται ἡ σημερινὴ πόλις τοῦ Μεσολογγίου. Κατωκίετο δὲ ἡ πόλις αὕτη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ 5500 κατοίκων, οἱ πλείστοι τῶν ὁποίων ἦσαν ἄλλοις, μερικοὶ δὲ ναῦται μεταφερόμενοι τὴν ἀκτοπλάταν. Ἀμφότεραι δὲ αἱ ἀνωτέρω τάξεις κατεῖχον τὸ παραθαλάσσιον μέρος τῆς πόλεως, οἱ δὲ γεωργοί, οἱ κοινῶς λεγόμενοι Καλυθιώται, ὡς κατοικοῦντες εἰς καλύβας, κατεῖχον τὴν ξηρὰν καὶ οἱ λοιποὶ κάτοικοι τὰ κεντρικώτερα μέρη.

Τὸ ἔδαφος τῆς πόλεως ἦτο σχεδὸν ἰσοθαλάσσιον διὰ τοῦτο πολλάκις ἐν καιρῷ χειμῶνος ὠθουμένων τῶν κυμάτων πρὸς τὴν ξηρὰν ὑπὸ πλυχίων ἀνέμων νὰ εἰσρομῶσι ταῦτα ἐντὸς τῶν παρὰ τὴν παραλίαν οἰκιῶν καὶ οἱ ἐνοικοῦντες νὰ συγκοινωνοῦν μετὰ τῶν λοιπῶν διὰ μονοξύλων. Ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ πέντε ἐκκλησίαι καὶ ἐν τζαμίον. Ἦκμαζε δὲ ἐν αὐτῇ καὶ διάστημα Σχολῆ, διευθυνομένη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τοῦ Παναγιώτου Παλαμά, ὅστις ἔχαιρε μεγάλην ὑπόληψιν Ἑλληνιστοῦ, δι' ὃ καὶ ἐλύσαντα μέγαν ἀριθμὸν ἀκροατῶν ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος συνηριθμεῖτο δὲ αὕτη μετὰ τῆς Χίου, Δημητσάνης, Κυθωνίων καὶ Ἰωαννίνων. Ἦ πρὸ τοῦ Μεσολογγίου λιμνοθάλασσα, ἔχουσα 65 μιλίων περιφέρειαν, ἦτο καὶ εἶνε πολυέχθους, φημιζομένη διὰ τοὺς ἐν αὐτῇ τρεφομένους κεφάλους, ὧν τὸ ἐξ αὐτῶν ἐξαχόμενον αὐγοτάραχον εἶνε περιζήτητον. Περιέχει δὲ δύο ἀλυκάς, τὴν μὲν κατὰ τὸ Ἀνατολικόν, τὴν Ἀσπρην, τὴν δὲ κατὰ τὸ Μποχώρι, τὴν Μαύρην. Τὰ πρὸς τὴν θάλασσαν ὕδατα αὐτῆς εἶνε τόσο ἀβαθῆ καὶ ὁ πυθμὴν των τόσο βορβορώδης καὶ φινώδης, ὥστε αὕτη καταντᾷ ἄπλευστος διὰ παντὸς εἶδους τροπιδοφόρων πλοικρίων, καὶ μόνον πλώμιος δι' ἐλαφρῶν

μονοξύλων. Στενὴ δὲ αὐτῆς διασχίζουσα αὐτὴν ἀπὸ τῆς πόλεως καταλήγει ὅπου τὰ ὕδατα εἶναι θαλάττα. Διὰ τοῦ αὐλάκος τοῦτου εἰσέρχονται καὶ ἐξέρχονται τὰ μικρὰ τροπιδοφόρα πλοῖα, ἐνῶ τὰ εὐμεγέθη ὁρμίζονται ἐξ ἡλίου μακρὰν τῆς πόλεως. Πολλαχού δὲ τῆς λίμνης ταύτης ἀναδύονται διεσπαρμένα πολλὰ νησίδια χρήσιμα εἰς τοὺς ἄλλοις, οἵτινες ἐν καιρῷ τῆς ἀλείας διέρχονται τὰς νύκτας των ἐντὸς χαρτισσιπῶν καὶ καλαμοστρώτων καλυθῶν, στηριζομένων ἐπὶ δοκῶν, τὰς ὁποίας ἐμπηγνύουσιν ἐντὸς τοῦ βορβορώδους καὶ ἀπαγούς πυθμένος τῆς θαλάσσης καὶ μίαν ἢ δύο πήγεις ὕψους, ὥστε αὐταὶ ἀπὸ μακρὰν θεώμεναι φαίνονται κρεμάμεναι ἐπὶ τῶν κυμάτων, πλην ἐν καιρῷ πολέμου ἀμυντήρια καὶ ἀρμόδια δι' ὄχρωσιν. Τὰ ὀνόματα δὲ τούτων εἶνε Μάρμαρος, Ξεκλάμισμα, Κλείσσοβα, Σκύλλα, Αἰσώστης, Ντολμά, Πόρος, Ἀνατολικόν, Προκοπανιστό, Ἀγία Τριάς, Βασιλάδι, ὅπου κεῖται ἐπὶ τῆς ἄκρας τοῦ ἀνατολικοῦ χείλους τοῦ αὐλάκος, ἔχον 150 βημάτων περιφέρειαν καὶ σχεδὸν ἰσοθαλάσσιον, ἀλλ' ἔχον μεγάλην στρατηγικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ στομίου τῆς δυσειπεύστου λίμνης θέσιν του καὶ ἀπέχον τῆς πόλεως περὶ τὴν μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν.

Ἐπ' αὐτοῦ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν ἐπανástασιν ἐτοποθέτησαν τρία κανόνια, διὰ τῶν ὁποίων ἐματαιώσαν τὰ σχέδια τοῦ μεγάλου ἐγθρικοῦ στόλου. Οὕτως ἡ λιμνοθάλασσα αὕτη εἶνε ὁ φυσικὸς σύμμαχος τῆς πόλεως. Καθὼς ἡ πρὸς τὴν θάλασσαν θέσις τῆς πόλεως ἦτο ὀχυρά, οὕτω καὶ ἡ πρὸς τὴν ξηρὰν ἦτο τοιαύτη, διότι ἡ ἀπὸ τῆς ὑπερρείας τοῦ Ἀρακύνθου χωρίζουσα αὐτὴν γῆ εἶνε ὅλη ἐπίπεδος καὶ ἐπομένως ὅλως ἀκατάλληλος εἰς πολεμικὰς προσβολάς, ὡς οὖσα ὑπὸ τὸ πῦρ τῆς πόλεως.

Διέκοπτε ταύτην τῆς ξηρᾶς ἡμελημένη καὶ ἀτελής τάφρος, ἀπολήγουσα ἀμφοτέρωθεν εἰς τὴν λίμνην καὶ ἔχουσα τεσσάρων ποδῶν βάθος, ἐπτὰ πλάτος καὶ ἐνὸς μιλίου μήκος. Ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς τὴν πέλιν ὄχθης τῆς τάφρου ὕψοιο τεῖχος ἀπύργωτον, ἀκατασκευάστον, ἐπὶ σαθρῶν θεμελιῶν, τεσσάρων ποδῶν ὕψους καὶ δύο πλάτους ἔχοντος, ποῦ μὲν πέτρινον, ποῦ δὲ πλήθυνον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔκειντο δέκα τέσσαρα κανόνια σιδηρᾶ.

Ὁ ἄριθμὸς τῶν προμάχων καὶ ὑπερασπιστῶν τῆς πολιορκηθείσης πέλειας, οἱ ἀπ' ἀρχῆς εὐρεθέντες καὶ οἱ κατοπίν συρρευσάντες, ἀνήλθον εἰς 4000 ἄνδρας περίπου, ὑπὸ ἀρχηγούς τὸν Νόστην Μπότσαρη, Κίτσον Τζαβέλλα, Ν. Σουρνάραν, Γεώρ. Κίτσον, Μ. Κοντογιάννην, Χ. Φωτομάραν, Γιαν. Σουλτάνην, Α. Βέικον, Ν. Ζέρβαν, Ἄνδρ. Ἴτσον, Γ. Βαλτινόν, Βασ. Χασώτην, Γεροθανάσην Γιαννάκη Στάικον, Νικολόν τὸν Δημοτσίλιον, Ἀπόστ. Κουτούρη, Τούσιαν Ζέρβαν, Χρ. Χατζή-Πέτρον, Φ. Μπόμπορη, Ρουμελιώτας ὅλους καὶ τὸν ἀνδρείον Πελοποννήσιον Νικήταν Σαματελόπουλον, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐπανήλθεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου.

Μεταξὺ τῶν 4000 ὀπλοφόρων περιλαμβάναται καὶ τῶν Ζυγιωτῶν καὶ τῶν Μεσολογγιῶν τὸ σῶμα, ἐντοπίων θεωρουμένων. Τῶν Ζυγιωτῶν ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Δ. Μακρῆς, ὁ ἀνδρείος Ἀρματολὸς τοῦ Ζυγοῦ, μὴ προσκυνήσας Τούρκον, οἱ δὲ ὀπαδοὶ του, ἀνερχόμενοι εἰς 450 ἦσαν ὅλοι ἐμπειροπόλεμοι καὶ ἀντάξιοι τοῦ ὄρχηγού των. Τῶν Μεσολογγιῶν ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Αἰθ. Ραζή-Κότσινας, ὁ ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἀγῶνος τοιοῦτος, καὶ ὑπαρχηγὸς ὁ ἀδελφὸς του Γιαννάκης.

Καὶ οἱ ὑπὸ τὰ ὅπλα Μεσολογγίται ἦσαν: Εἰς ταῖς Τάπαις 422 πεζοὶ καὶ 180 πυροβοληταί, 25 πολιτοφύλακες, 150 φρουροὶ εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ τὸν Προκοπάνηστον, 50 εἰς τὴν μικτὴν φρουρὰν τῆς Κλεισθέης καὶ ἄλλοι 60 ἀπήρτιζον τὸ λεγόμενον σῶμα τῶν Γελεκιδῶν, οὗτινος ἡ ἀποστολὴ ἦτο νὰ τρέχη καὶ βοηθῆ πᾶσαν κινδυνεύουσαν τάπαιαν, ἤτοι ἐν ὅλῳ περίπου 950. Εἰς τούτους δέον νὰ προστεθοῦν καὶ ἡ Μεσολογγίτις, αἵτινες ἐλάμβανον μέρος εἰς ὅλας τὰς βοηθητικὰς τοῦ πολέμου ὑπηρεσίας, ὡς καὶ τὰ δυνάμενα νὰ φέρουν ὅπλα Μεσολογγιτέπουλα, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν ἐθριάμβευον καὶ εἰς τοὺς περιφήμους κατὰ τοῦ ἐχθροῦ πετροπολέμους. «Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν, γράφει ὁ Σπύρο-Μήλιος, διεκρίθησαν κατ' ἐξοχὴν οἱ παῖδες, οἵτινες ἐνθουσιασμένοι ἤλθον νὰ λάθουν μέρος εἰς τὸν πόλεμον καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ εἶδος αὐτοῦ, ὅπου ἠδύνατο, δηλαδὴ εἰς τὸν πετροπόλεμον».

Τοιοῦτον ἦτο ὑπὸ στρατηγικῆν ἐποψὴν τὸ Μεσολόγγιον, εἰς τὸ ὁποῖον κατέφρονεν ὁ Μαυροκορδάτος καὶ οἱ Σουλῳταὶ ἀρχηγοὶ Μάρκος Βότσαρης καὶ Κίτσος Τζαβέλλας καταδικώμενοι ὑπὸ τῶν Τούρκων. Οἱ πλείστοι τῶν περὶ τὸν Μαυροκορδάτον οὐδὲν γενναῖον, οὐδὲ εὐτυχῆς προσδοκῶντας πλέον, συμβούλευσαν αὐτόν, κατὰ τὸ συγκροτηθῆν πρῶτον πολεμικὸν συμβούλιον, νὰ μὴ μείνῃ ἐκεῖ καὶ κινδυνεύσῃ ἀνωφελῶς, ἀλλὰ νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ Μεσολόγγιον διὰ νὰ σωθῆ, καὶ οὕτω χρησιμεύσῃ δι' ἄλλην εὐνοικωτέραν περίστασιν καὶ πράξῃ τὸ πρὸς τὴν πατρίδα ἱερὸν καθήκον του.

Ὁ Μαυροκορδάτος, 33 ἐτῶν σχεδὸν ὦν τότε, εἶχε τὸ ἀνάστημα μέτριον, τὴν κεφαλὴν ὠραίαν, ἂν καὶ κατὰ τι μεγαλειτέραν πρὸς τὸ ἄλλο σῶμα, τὰς ὀφρὺς θαλασσίας, τὸν μύστακα δασυὸν καὶ μέλανα καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς μεγάλους καὶ πλήρεις πυρός, οἵτινες ἐξέφραζον ἄνδρα πνευματώδη καὶ οἷον. Οὗτος ἀνατραφεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐσπούδασε, παῖς ὦν, τὰς ἀνατολικὰς γλώσσας γενόμενος κάτοχος τῆς Ἀραβικῆς καὶ τῆς Περσικῆς, πηγῶν τῆς τῶν Μουσουλμάνων γλώσσης. Ἦτο καὶ ἀξιόλογος Ἑλληνιστῆς. Ὡμίλει καὶ ἔγραψε τὴν Γαλλικὴν ὡς Γάλλος καὶ εἶχεν ἀρχὰς τῆς Ἀγγλικῆς καὶ Ἰταλικῆς. Τοιοῦτος ὦν ὁ Μαυροκορδάτος ἀμέσως ἠγνόησεν ὅποιαν στρατηγικὴν σημασίαν εἶχε τὸ Μεσολόγγιον διὰ τὴν πρὸς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὴν Πελοπόννησον γεινίανσιν καὶ προσέγγισιν του, θεωρουμένου ὡς κλειδὸς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, διότι οἱ Τούρκοι καὶ πᾶσαν τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ἂν ἐκυρίερον, ἐν ὅσῳ τὸ Μεσολόγγιον εὐρίσκατο εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, ἠδύνατο ἡ χώρα αὕτη πάλιν νὰ ἀνακτηθῆ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν. Τοῦτο ἐννοήσας καλῶς ὁ Μαυροκορδάτος ἀπεφάσισεν ἀντὶ πάσης θυσίας ν' ἀμυνθῆ ὅπισθεν τῶν σαθρῶν τειχῶν τοῦ Μεσολογγίου, ν' ἀναχατίσῃ τὸν πρὸς τὰ πρόσω ἐπερχόμενον χεῖμαρρον τοῦ βασιανιστοῦ τοῦ Διάκου, εἰπὼν εἰς τοὺς συμβουλευσάντας αὐτόν νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ Μεσολόγγιον εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Τούρκων διὰ νὰ σωθῆ ἐκεῖνος:

— Ἄν ἡμεῖς ἐγκαταλείψωμεν τὸ Μεσολόγγιον, οἱ ἐχθροὶ

τότε θὰ περάσωιν ἀκολούτως εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τότε τὸ πᾶν ἀπόλλυται. Ἐγὼ, ἐν ὄψῃ εἰς καὶ μόνος ἀνὴρ πρὸς πόλεμον ὑπάρχει, ἐδῶ θὰ ἀποθάνω.

—Κ' ἐγὼ, ἀνερώνησεν ὁ Μάρκος Βότταρης.

—Κ' ἐγὼ ἐπίσης, προσέθηκεν ὁ Κίττος Τζαβέλλας.

Ἡ ἀπόφασις αὕτη τοῦ Μαυροκορδάτου ἔσται πολυημέρα, τέσσερις καὶ ἐπικίνδυνος ἦτο. Διὰ τοῦτο πολλοὶ εἰς τὸ ἀκουσμα τοῦτο τρομάξαντες ἔφυγον. ἄλλοι μὲν εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, ἄλλοι δὲ πρὸς τὰς κορυφὰς τοῦ Ἀρακύνθου καὶ ἄλλοι εἰς τὴν νῆσον Κάλυκον, ἣτις εἶχε προερισθῆ ὑπὸ τῶν Ἀγγλικῶν ἀρχῶν ὡς καταφύγιον εἰς ἀόπλους Ἑλληνας φυγάδας. Οὕτω δὲ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐνεργηθῆ τι εὐτυχῶς ἀνευ τῆς εἰλικρινεοῦς καὶ θερμῆς συμπαράξεως τῶν ἐναπομεινόντων ἐντοπίων, διότι τὸν μὲν Μαυροκορδάτον, ὡς προείπομεν, μόνον 26 φρουροὶ τὸν ἠκολούθησαν ὑπὸ τὸν Κατταρόν, τὸν δὲ Μάρκον καὶ Κίττον ἐπίσης 35 ὀπλοφόροι καὶ τὸν Τσέλιον 60. Διὰ τοῦτο ὁ Μαυροκορδάτος καὶ οἱ ρηθέντες ὀπλαρχηγεῖς ἐκάλεσαν εἰς πολεμικὸν συμβούλιον τὸν ἐν τῇ πόλει Ἀρχιεπίσκοπον Παρφύριον καὶ τοὺς προσετώτους αὐτῆς Ἰωάννην Τρικύπην, Ἀναστάσιον Παλαμᾶν, Πάνον Παπαλουκᾶν καὶ Ἀθανάσιον Ραζῆ-Κότσιαν, οἵτινες, ἀφοῦ ἀπέστειλαν τοὺς πλείστους τῶν γερόντων, τῶν γυναικῶν, τῶν παιδίων καὶ τῶν ἀσθενούντων διὰ τῶν κρυπτῶν διαπλῶν εἰς τὴν Ἑσπάνησον καὶ ἐναπέμειναν οἱ δυνάμενοι νὰ φέρωσιν εἰς τὴν Ἑσπᾶνίαν μετὰ τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων ἐνὸς μηνός, ἀπεφάσιζαν νὰ μείνωσιν ἐκεῖ καὶ νὰ ἀμυνθῶσι μέχρι ἐσχάτου.

Εὐθὺς λοιπὸν ὡς ἀπεφασίσθη ἡ κατὰ τῶν Τούρκων ἀντίστασις καὶ ἡ διὰ πάσης θυσίας ὑπεράσπισις τοῦ Μεσολογγίου, ἀνδρες καὶ γυναῖκες καὶ νέοι καὶ γέροντες, ἐπειδὴ τὰ τεχνικὰ ἐπιδοθητικὰ τοῦ Μεσολογγίου μέσα δὲν εἶχον καλῶς, ἐνθαρρυνθέντες, εἰργάζοντο νυκθήμερον πρὸς ἐπισκευὴν τῶν διαφόρων ὀχυρωματικῶν ἔργων. Καθ' ὅλην δὲ τὴν πόλιν οὐδὲν ἄλλο ἤκουέ τις εἰ, ἢ τὸ ὄραϊον ἄσμα τοῦ Διάκου:

«Ὅσφ εἶν' ὁ Διάκος ζωντανός, πασσᾶ δὲν προσκυνᾷε
πασσᾶ του ἔχει τὸ σπαθί, βεζύρη τὸ τουφέκι».

Πρώτη πολιορκία.—Ἡ ἀφίξις τῶν Τούρκων.

Περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου τοῦ 1822 ἔφθασε καὶ ὁ Ὁμὲρ Βρυώνης καὶ ὁ Κιουταχῆς μετὰ 12.000 ἀνδρῶν καὶ ἐπολιόρκησαν ἀπὸ ξηρᾶς τὸ Μεσολογγίον. Ὁ δὲ Γιουσούφ πασσᾶς τῶν Πατρῶν ἀπέκλεισεν αὐτὸ ἀπὸ τῆς θαλάσσης. Οὕτω δὲ ἤρχισεν ἡ πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Οἱ Τούρκοι ἤρχισαν νὰ κανονισθῶσι τὴν πόλιν, ἀλλὰ δὲν ἔβλαπτον αὐτήν, καθόσον ἡ θέσις τῆς πόλεως τέσσερις ἐπίπεδος ἦτο, καὶ δὲ οἰκίαι τῶν «καλυβιωτῶν», τῶν ἀλιέων καὶ τῶν λεμβούχων ἦσαν τέσσερις χαμηλαί, ὥστε καὶ σφαίραι διήρχοντο ὑπεράνω αὐτῶν καὶ καὶ Τουρκικαὶ βόμβαι ἐρίπτοντο καὶ ἐπιπτον οὕτως εἰς τὸν ἐξέρονον τῶν μὴ ἐστρωμένων ὁδῶν καὶ τῶν κὺλῶν. Οἱ πολιορκούμενοι ἀπῆντησαν καὶ αὐτοὶ διὰ πυκνοῦ πυρὸς τῶν τηλεβόλων των, τῶν ὀπείων καὶ ὀβείδας ἐπιπτον εἰς τὰ πυκνότερα μέρη τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου καὶ οὕτε οἱ ταχύτεροι καὶ ἐνθουσιωδέστεροι θηρισταὶ θὰ ἤμποροῦσαν νὰ θηρίσωιν ἀστραπιαίως τόσα στόγαια, ὅσους Τούρκους ἐθέριζον καὶ ὀβείδας τῶν Ἑλλήνων. Ἐν τούτοις οἱ ἀκροβολισμοὶ αὐτοὶ διήρκεσαν ἐπὶ δύο ἡμερονύκτια, κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ μὲν Ἑλληνας κατεγίνοντο εἰς τὸ νὰ φρονεῦσιν, οἱ δὲ Τούρκοι εἰς τὸ νὰ θάπτουν τοὺς νεκροὺς των.

Ἡ μεγάλη κῦτη φθορὰ τῶν Τούρκων ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ παύσωσι τὸν ἀκροβολισμόν καὶ νὰ σκεφθοῦν. Ὁθεν συνῆλθον οἱ Τούρκοι ἀρχηγεῖς εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ὁμὲρ Βρυώνης εἰς πολεμικὸν συμβούλιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἔλαβον μέρος ὁ Ὁμὲρ Βρυώνης, ὁ Κιουταχῆς καὶ ὁ Γιουσούφ πασσᾶς, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τουρκικοῦ στόλου. Αἱ γνώμαι τῶν τριῶν τούτων ἀρχηγῶν, εὐθὺς ὡς ἤρχισεν ἡ συζήτησις, ἐδικιάσθησαν· ὁ διάπυρος Ρεσίτ πασσᾶς καὶ ὁ Γιουσούφ ἐπέμειναν νὰ γίνῃ ἀμέσως γενικὴ ἔφοδος καὶ νὰ ἐφορμήσωιν αὐτοχρόνως ἐπὶ τοῦ σαθροῦ καὶ ἀνισχύρου τείχους, ἐνῶ ὁ περισκεκαμμένος Ὁμὲρ Βρυώνης ἤθελε νὰ βραδύνη τὴν ἔλευσιν τῆς ἀποφασιστικῆς στιγμῆς, εἰπὼν:

—Εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνον τοῦτο, διότι τώρα πῶς ἤρημώθη ὅλη ἡ Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία, πρέπει νὰ μείνη ἀκέραιον τὸ

Μεσολόγγι. Βλέπετε έρχεται χειμών τώρα και τὸ στρατόπεδον ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μίαν πόλιν, ὡς τὸ Μεσολόγγι, τὸ ὁποῖον, ἐάν τὸ καταστρέψωμεν, δὲν θὰ ἤμποροῦμεν νὰ σταθῶμεν πουθενά».

Ἐσκέπτετο δὲ συγχρόνως οὗτος ὅτι διὰ διαπραγματεύσεων θὰ κατώρθωνε νὰ προσελκύσῃ τοὺς πολιορκουμένους και νὰ τοὺς ὑποτάξῃ, ἐπειδὴ οὗτοι, ἀπελπίζομενοι ἐντελῶς, θὰ πρεσβίδοντο. (Τρικ. Τ. 2. Σελ. 226).

Ὁ Κιουταχῆς και ὁ Γιουσοῦς πρὸ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ ἀρχηγοῦ ὑπεχώρησαν και οὕτως ἡ ἐφοδος ἀπεσοβήθη και τὸ πολεμικὸν συμβούλιον κατέληξεν εὐτυχῶς εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ συμβιβασμοῦ. Λέγω, εὐτυχῶς, διότι ὅπως ἦτο τότε τὸ Μεσολόγγιον, ἐάν οἱ Τούρκοι ἐγέμιζον τὰς τάφρους λίθων και ἐπεχείρουν γενικὴν ἐφοδὸν ἀμέσως, δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀνθέξῃ ποτὲ εἰς ταιαύτην ἐφοδὸν και θὰ ἔπιπτε και ἡ φωτεινὴ σελίς τοῦ Μεσολογγίου δὲν θὰ ἐφώτιζε τὴν ἱστορίαν μας. Δὲν θὰ ἐφθανε ποτὲ τὸ ὕψος ποῦ ἐφθασε κατὰ τὴν τρίτην, ὡς θὰ ἴδωμεν πολιορκίαν, ὁπότε πλέον οἱ κάτοικοι εἶχον συνειθίσῃ νὰ μὴ φοβῶνται τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ νὰ κοιμῶνται και νὰ ἐξυπνοῦν ἀνάμεσα εἰς τὰς σφαίρας τῶν ἐχθρῶν. (Μένδελ. I. I. Σελ. 395).

Ὁ Ὁμέρ Βρυώνης ἀνέθηκε τότε εἰς τὸν παρακολουθοῦντα αὐτὸν Ἕλληνα ὀπλαρχηγὸν Βαρνακιώτην, ὅπως γράψῃ ἐπιστολὴν εἰς τοὺς προκρίτους τοῦ Μεσολογγίου και νὰ προτείνῃ τὸν συμβιβασμὸν, ὅστις ὁμως ἐγένετο δεκτὸς διὰ περιφρονητικῆς σιωπῆς. Καὶ οὕτως ὁ πόλεμος ἐπανελήθη. Οἱ πολιορκούμενοι ὁμως, διότι ἦσαν ὀλίγοι, κατέφευγον συνήθως εἰς διάφορα τεχνάσματα, ὅπως ἐξαπατήσουν τοὺς Τούρκους και φαίνωνται περισσότεροι. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἐτυφέκιζον ὅλοι ταῦτοχρόνως, ἄλλοτε δὲ ἐπυροβόλουν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τοῦ τείχους και κατόπι ἐστρεφον ἀστραπηδὸν εἰς τὸ ἄλλο και ἐπυροβόλουν και ἐκείθεν διὰ νὰ φαίνεται ὅλον τὸ τείχος κατελιγμένον ἀπὸ πολεμιστάς. Ἄλλοτε δὲ πάλιν ἐκρούον τύμπανα Γαλλικὰ διὰ νὰ νομίζουν οἱ Τούρκοι ὅτι ὑπάρχουν και Φράγκοι στρατιῶται ἐντὸς τῶν τειχῶν.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τούρκοι ἐθανατόνοντο σωρηδὸν ἀπὸ τὰς

Ἑλληνικῆς σφαίρας και ὁ Ὁμέρ Βρυώνης ἀπεφάσισε νὰ ἐπαναλάβῃ τὰς διαπραγματεύσεις. Ἀλλὰ τὴν φρονὴν αὐτὴν ἀνέθηκεν εἰς ἄλλον Ἕλληνα ὀπλαρχηγόν, εὐρισκόμενον εἰς τὸ στρατόπεδον του, τὸν Τουρκαλλόκον Ἄγον Βασιάρην, νὰ ἔλθῃ εἰς προφορικὰς συναντήσεις μετὰ τοῦ Μάρκου Βότσαρη. Ὁ Μάρκος και ὁ Βασιάρης συνητήθησαν περὶ τὴν μεσημέριαν εἰς τὸ μέσον τῶν δύο στρατοπέδων, ἐνῶ εἰς τὰς προσυλακῆς τῶν Τούρκων και εἰς τὰ τείχη τοῦ Μεσολογγίου ἐκυράτιζον αἱ λευκαὶ σημαίαι τῆς ἀνακωχῆς.

—Ἐίμαι φίλος σου, εἶπεν ὁ Ἄγος εἰς τὸν Μάρκον, και θὰ σοῦ μιλήσω σὰν φίλος. Εἶπέ εἰς τοὺς προκρίτους τοῦ Μεσολογγίου νὰ μὴ ἀγωνίζωνται ἀδικα, ἀλλὰ νὰ προσκυνήσουν. Δὲν κυττᾶς ἔδω τί γίνεται; Δὲν βλέπετε πόσος χιλιᾶδες εἶναι οἱ Τούρκοι; Τί ἠμπορεῖτε νὰ κάμετε; Ὅσῳ διὰ τὴν ζωὴν σας και τὴν τιμὴν σας σοῦ ἐγγυῶμαι, ἐξ ὀνόματος τῶν πασσάδων, ὅτι δὲν ἔχετε νὰ φοβηθῆτε τίποτε.

—Καλὰ, τοῦ ἀπήντησεν ὁ Μάρκος, θὰ τὰ εἰπῶ εἰς τοὺς προκρίτους και ἀρχηγούς και θὰ σοῦ φέρω τὴν ἀπάντησιν, διότι ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ κάμω τίποτε χωρὶς τὴν ἀδειαν τοῦ Μαυροκορδάτου.

Ὅταν ὁ Μάρκος ἀνεκοινῶσε ταῦτα εἰς τὸν Μαυροκορδάτου οὕτως τῷ εἶπε:

—Τώρα ἐνίκησαμεν, καπετὰν Μάρκο. Εἶπέ εἰς τὸν Ἄγον Βασιάρην ὅτι παραδεχόμεθα ταῦτα μὲ τοὺς ἐξῆς ὁμως ὅρους: α') Νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα μῆνα καιρὸν νὰ γράψω νὰ ἔλθουν πλοῖα, ὅπως μᾶς μεταφέρουν εἰς Πελοπόννησον. β') Νὰ εἶνε ἐλεύθερος ὅποιος θέλει νὰ μείνῃ και ὅποιος θέλει νὰ φύγῃ.

Ὁ Ὁμέρ Βρυώνης ἐδέχθη. Οἱ πολιορκούμενοι ἐσκέφθησαν τότε νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὰς διαπραγματεύσεις αὐτάς, ἕως οὐ προφθάσουν ἐν τῷ μεταξὺ αἱ ἀνακινόμεναι ἐπικουρίαι, τὰς ὁποίας εἶχον ζητήσει ἐν Πελοποννήσῳ και τῶν νήσων και ὀχυρώσῳι καλλίτερον τὴν πόλιν και συγχρόνως ἀντέτειναν ὅρους δυσκολωτέρους (Τρικ. Σελ. 267).

Αἱ συζητήσεις ἐξηκολούθησαν τοιοῦτοτρόπως χωρὶς νὰ κατα-

λήγουν εις καλὸν ἀποτέλεσμα, καὶ οἱ Ἕλληνας ἐκέρδιζον καιρὸν διὰ ματαίων συγγνωστῶν, ἐξ ὧν οὐδὲν ὀριστικὸν ἀποτέλεσμα ἤδύνατο νὰ προκύψῃ.

**Τὸ τηλεγράφων τοῦ Γιουσούφ πασᾶ
πρὸς τοὺς πολιορκουμένους.**

Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξὺ βίως ἀπροσδοκῆτως ἀνεγνώσθη εἰς τοὺς πολιορκουμένους δριμύ τηλεγράφων τοῦ Γιουσούφ πασᾶ, ὅστις ἔγραφεν ὅτι ἂν θέλουν νὰ μὴ ἀποτεφρωθῇ ἡ πόλις των καὶ νὰ μὴ γίνῃ τάφος ὄλων τῶν πολιορκουμένων, πρέπει νὰ τοῦ παραδώσουν τὸν Πρόεδρον Μαυροκορδάτον, ὅλους τοὺς ἄρχοντας καὶ ὅλους τοὺς ὀπλαρχηγούς. Οἱ πολιορκούμενοι εἰς τὸ ἀγέρωχον τηλεγράφων τοῦ ἀστυχάστου καὶ ἀκρίτου Γιουσούφ πασᾶ, ἔμειναν ἐμῆρόντητοι. Ὁ δὲ Μάρκος πάραυτο διεμαρτυρήθη πρὸς τὸν Ὁμῆρ Βρυώνην, ὅστις ἀκούσας τὸ διάβημα τοῦ τοῦ Γιουσούφ, ἐφρύαξεν ἐναντίον του καὶ παρεκάλεσε τοὺς Ἕλληνας νὰ μὴ δώσουν οὐδεμίαν προσοχὴν εἰς τὸ ἔγγραφον ἐκεῖνο, διότι αὐτὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς ἀρχιστράτηγος.

Οὕτω αἱ δαιπραγματεύσεις ἐπανελήφθησαν ἐκ νέου καὶ κατέληξαν εἰς τὴν ἐξῆς προφορικὴν συμφωνίαν: 1) Νὰ φύγουν ἀβλαβεῖς εἰς Πελοπόννησον ὁ πρόεδρος Ἄλ. Μαυροκορδάτος καὶ οἱ περὶ αὐτόν. 2) Νὰ φύγουν ἐπίσης ὁ Μάρκος, ὁ Κίττος, οἱ προσετώτες τοῦ Μεσολογγίου καὶ 300 οἰκογένεια ἀπὸ τὰς πλουσιωτέρας καὶ κατόπιν νὰ καταληφθῇ τὸ Μεσολόγγι: ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐτάσσετο δὲ συγχρόνως ὀκταήμερος προθεσμία, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔπρεπε τὰ πάντα νὰ τελειώσουν.

Εὐτυχῶς, τὴν 8ην Νοεμβρίου 1822, τὴν τρίτην ἡμέραν τῆς ἀνακωχῆς, οἱ πολιορκούμενοι διέκριναν ἀπὸ τῶν ἐπάλξεων τοῦ φρουρίου εἰς τὸ θάθος τοῦ ὀρίζοντος ἐπιπλέοντα ἑπτὰ Ὑδραϊκὰ πλοῖα μὲ τὴν Ἑλληνικὴν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ, ὑπὸ τὴν ναυαρχίαν τοῦ Λαζάρου Παναγιώτου. Οἱ πολιορκούμενοι μετὰ χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως, ἀλλὰ καὶ μετ' ἀγωνίας παρηκολούθουν ταῦτα, ἅτινα ἔμελλον νὰ συγχρουσθῶσι μὲ τὸν τουρκικὸν στόλον

τοῦ ἀυθάρους καὶ υπερόπτου Γιουσούφ πασᾶ καὶ νὰ λύσουν τὴν πολιορκίαν τῆς θαλάσσης.

Ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου συνέβρευσαν εἰς τὴν ἀκτὴν καὶ μὲ δάκρυα συγγιήσεως εἰς τοὺς ἐσθάλμους παρηκολούθουν τὴν μέλλουσαν ν' ἀρχίσῃ ναυμαχίαν. Ἄλλ' εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῶν Ὑδραϊκῶν σκαφῶν ὁ τουρκικὸς στόλος, νομίσας αὐτὰ πυρπολικά, ἀνείλικυεν ἐσπευσμένως τὰς ἀγκύρας καὶ ἔφυγεν εἰς Πάτρας, ποροβολούμενος ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν. ἐν δὲ ἐρίκιον κατέφυγεν εἰς Ἰθάκην ἡμιπληκτον. Οἱ Ἕλληνας ἦσαν ἤδη κύριοι τῆς θαλάσσης. Οἱ πολιορκούμενοι ἐλείποντες ἀπὸ τῆς πίσεως των τὴν τουρκικὴν πανωλεθρίαν καὶ τὰ ὑπὲρ πλοῖα τῶν Ὑδραίων ἐπιστρέφοντα ἀβλαβῆ καὶ νικηφόρα, ἀνεπεμψάν κραυγὰς χαρᾶς καὶ ἠσπάζοντο ἀλλήλους διὰ τὴν πρῶτην κατ' ἄνδρα ἐπιτυχίαν. Οὕτως ἡ 8η Νοεμβρίου 1822 ὑπῆρξε διὰ τοὺς Ἕλληνας πολιορκουμένους ἡμέρα χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης. Τὸ λυκαυγές τῆς ἐπομένης ἐρώτισε τὰ Ὑδραϊκὰ πλοῖα παρατεταχμένα εἰς τὸν λιμένα μὲ τὴν κυανόλευκον σημαίαν ἐπὶ τῶν ἰσθῶν των καὶ ἀνενοχλήτως ἤρχισαν τὴν ἀποβίβασιν τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων καὶ ἀνήγγειλαν συγχρόνως ὅτι χίλιοι καὶ πλέον ἄνδρες πρόκειται νὰ ἔλθουν εἰς ἐπικουρίαν ἐκ Πελοποννήσου.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐσθασαν τὰ παράπονα τοῦ Ὁμῆρ διὰ τὴν σύγκρουσιν τῶν πλοίων, διότι, ἐνῶ εἶχε συνομολογηθῆ ἀνακωχῆ, οἱ Ἕλληνας ἠθέτησαν τὰς συνθήκας καὶ διέλυσαν τὴν ἐκ τῆς θαλάσσης πολιορκίαν. Εἰς τὰ παράπονα κατὰ ἀπῆντησεν ὁ Μάρκος ὅτι οἱ Ὑδραῖοι δὲν εἶχον γνῶσιν τῆς ἀνακωχῆς ἢ τῶν μεταξὺ αὐτῶν συμφωνιῶν. Τοῦτο ὁ Ὁμῆρ δὲν ἐδυσκολούθη νὰ πιστεύσῃ καὶ διέταξε τὴν ἐπανάληψιν τῶν διαπραγματεύσεων, καθ' ἃς προσεπάθει νὰ σώσῃ τοὺς Ἕλληνας, ὡς ἔλεγε, καὶ συμβουλεύει αὐτοὺς ἐκτελοῦντες τὰς προφορικὰς συμφωνίας νὰ μεταβιβασθῶσιν εἰς Πελοπόννησον, ἐπιβαίνοντες εἰς τὰ πρὸ ὀλίγου ἀφίχθέντα πλοῖα. Καὶ ἐνῶ ὁ εὐπιστος Ὁμῆρ ἀνέμενε νὰ φύγουν οἱ πολιορκούμενοι καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἑλληνικὸς στόλος εὕρισκετο πρὸ τοῦ λιμένος πλήρης τροφῶν, πολεμοφοδίων καὶ

ἐλπίδων, συνέβη τὸ ἀντίθετον, νὰ ἔλθουν δηλ. αἱ ἀναμενόμεναι νῆαι ἐπικουρίας τῶν Ἑλλήνων.

Πράγματι τὴν 11ην Νοεμβρίου τέσσαρα Ὑδραϊκὰ πλοία μετέφερον ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Γλαρέντζας 1200 νεαροὺς καὶ σφριγῶντας πολεμιστὰς ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Μαυρομιχάλην, Ἀνδρέαν Ζαΐμην, Κανέλλον Ἀηλιγιάννην καὶ Γρίβαν. Ἡ ἀποδίδουσα τῶν Ἑλλήνων ἔλαθε μορφήν πανηγύρεως, αἱ δὲ κορυφαὶ βασίαι τῶν Ἑλλήνων ἔλαθε μορφήν ὑποδοχῆς ὑπερέβη τὸ σθερὸν τεῖχος τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἐσθάνον εἰς τὰς προφυλακὰς τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου. Οἱ Τούρκοι ἤρχισαν ν' ἀνησυχῶν, ὁ δὲ Ἄγιος Βασιλῆρης πλήρης ὀργῆς ἀνέμεινε κατὰ τὴν ὀριζήμενην ὄραν τὴν συνάντησιν τοῦ Μάρκου, πρὸς τὸν ὁπίου ἀπίστευτοι λόγους ἐκάρει κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Μάρκος τότε βῶν τὸ ἐπικίνδυνον τῆς θέσεώς του διὰ τὰ τὴν καθυστάθει τῷ αἶπεν, ὅτι ἡ θέσις τῶν πολιορκουμένων εἶναι ἀπελπιστικὴ καὶ ὅτι ἐτοιμάζουσι εἰδικὴν πρεσβείαν διὰ τὰ ἀναγγεῖλαι εἰς τὸν Ὁμέρ ὅτι ἀπεφάσισαν νὰ προσκυνήσουσι. Πράγματι δὲ αἱ προφυλακαὶ τῶν Τούρκων ἀναγγέλλουσι ὅτι ἄνθρωπος μὲ λευκὴν σιμλίαν ἐξῆλθε τῆς πόλεως καὶ προχωρεῖ εἰς τὸ στρατόπεδον, ὅστις ἀντὶ ἄλλης ἀπαντήσεως παρέδωκεν εἰς αὐτὰς ἐπιστολὴν διὰ τὸν Ὁμέρ, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιείχοντο αἱ ἐξῆς λέξεις:

«Ὁμέρ, ἂν πράγματι θέλετε τὸν τόπον μαε, ἐλάτε νὰ τὸν πάρτετε».

Ὁ Ὁμέρ, ἰδὼν ὅτι ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἔγινεν ἔξω φρενῶν καὶ διέταξε σφοδρὸν κατὰ τοῦ Μεσολογγίου βομβαρδισμόν. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἔγιναν μανιώδεις καὶ ἀκράτητοι καὶ ἐπερίμεναν μὲ θάρρος τὴν ἔσθον τῶν Τούρκων καὶ κεντριθέντες ἀπὸ ἐνθουσιασμόν, ἐζήτουν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς των νὰ ριφθοῦν ἔξω τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου.

Ὁ πόλεμος ἤρχισε λυσσώδης ἐκατέρωθεν. Οἱ Ἕλληνες, προφυλασσόμενοι ἐντὸς τοῦ τεύχους καὶ τῆς πόλεως ἔστειλλον θραύσιν καὶ θάνατον εἰς τοὺς Τούρκους, οἵτινες μάτην ἠγωνίζοντο νὰ θαμάσουσι τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, τοὺς ὁμοιάζοντας

πρὸς τὰ ἐξαγριωθέντα θηρία. Κατὰ τὰς ἡμέρας ὅμως ἐκείνας τοῦ πολέμου δόλιος πυρετὸς ἤρπασεν ἀπὸ τῆς ζωῆς τὸν ἀγαθώτατον καὶ πολυμαθὴ φιλέλληνα Νορμάνον, ὃν οἱ Μεσολογγίται διὰ τὰς πολλαπλὰς ὑπηρεσίας καὶ θυσίας του ἐθαύσαν παρὰ τὸν τάρον τοῦ ἐν Μεσολογγίῳ ἐνδόξου πεπνυμένου Κυριακούλου Μαυρομιχάλη.

Ἐν ᾧ χρόνῳ διήρκει ὁ πόλεμος, φιλογενεῖς Ζακύνθιοι καὶ Κεφαλλῆνες ἔστειλαν διὰ τῆς ἐλευθέρου θαλάσσης τροφὰς καὶ πολεμοφόδια εἰς τὴν ἀγωνιζομένην πόλιν. Ἐπίσης τέσσαρα ἄλλα πολεμικὰ ἐκ Σπερτσῶν, τὰ ὁποῖα ἠνώθησαν μὲ τὰ Ὑδραϊκὰ ἐνῶ συγχρόνως καὶ νῆοι πολεμισταὶ ἐσθάνον ἐκ τῆς Δ. Ἑλλάδος, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ ὀπλαρχηγοὶ Μακρῆς, Τσόγκας καὶ Γιολλδάσης. Ἦλθον προσεῖτι καὶ χίλιοι Πελοποννήσιοι ἐκ Γαττοῦνης καὶ Πύργου καὶ μετ' αὐτῶν καὶ ὁ ἐκ Βολιότης Λόντος. Οὕτω δὲ προσετέθη εἰς τοὺς πολιορκουμένους πολυτίμος ἐπικουρία 2000 περίπου μαχητῶν, οἵτινες ἦλθον μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀποθάνωσιν ὑπὲρ τοῦ Μεσολογγίου. Πάντα δὲ ταῦτα εἰς μὲν τοὺς Ἕλληνας ἐνέπνευσαν θάρρος καὶ γενναϊότητα, εἰς δὲ τοὺς Τούρκους φόβον καὶ ἀπεγοήτευσιν, οἵτινες ὑπέφερον οὐκ ὀλίγα ἄλλα θανά. Ἀφ' ἐνός μὲν οἱ κάτοικοι αἴης Ἀκαρνανίας, ἐλέποντες τὰς ἀποτυχίας τῶν Τούρκων, τοὺς ἠνώχλου ἀδικόπως εἰς τὰ ἄκρα τοῦ στρατοπέδου των μὲ νυκτερινὰς συνεχεῖς καὶ θανατηφόρους ἐπιδρομὰς, ἐξ ἄλλου δὲ ἡ ἀποτυχία τοῦ Δράμαλη, τὰ ὀλέθρια παθήματα τῶν Τούρκων εἰς τὸν Ἀργολικὸν κόλπον, οἱ θρίαμβοὶ τῶν Ἑλληνικῶν πλοίων εἰς τὴν Τένεδον καὶ ἡ κτώσις τοῦ Ναυπλίου εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, ἔχρουον πανταχόθεν τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου διὰ τοὺς θαρβάρους.

Πλὴν πούτων χειμῶν ἄγριος καὶ δρομὸς ἐμάστιζε τοὺς ἠδουπαθεῖς Ὀθωμανοὺς καὶ τοὺς ἠνάγκασε νὰ ζητοῦν ἄσυλον εἰς τὰς σπηλιάς των ἢ εἰς τὰς γειτονικὰς των καλύβας. Βροχαὶ δὲ ἀλλεπάλληλοι ἠμπόδιζον αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ πολέμου, τοὺς κατέστρεφον τὰ χαρακτηρισμὰ καὶ πρὸ πάντων τὴν ὑγίαν των, ἤτις ὑπέφερον ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἐλεεινὴν ποιότητα ἢ τὴν

έλλειψιν έπαρχών τροσίμων, διότι αί τροφαί έσπάνιζον ήδη εις τὸ τουρκικόν στρατόπεδον. Ένεκα λοιπόν τῆς κακῆς διαίτης καὶ τῶν σχηματιζομένων ἀπὸ τὰς ἀδιακόπους ἐργῶς τελευτάων, ἐνεφανίσθησαν εἰς τὰς τάξεις τῶν Τούρκων φοβεροὶ πυρετοί, οἵτινες ἀπήλλασσον τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ θανάτου, τὸ ὅποιον τοὺς ὑπέβαλεν ἡ ὑπεράσπισις τῶν τοιῶν καὶ τῶν ἐστίων των. Ἀπηλπισμένοι λοιπόν καὶ μὴ προσδοκῶντες καμμίαν θελτίωσιν τῆς τύχης των καὶ φοβούμενοι τὴν διάλυσιν τοῦ στρατοπέδου των, ἀπεφάσισαν νὰ ρίψουν τὸν τελευταίον κῦβον. Ἀπεφάσισαν νὰ διατάξουν γενικὴν ἐφοδὸν ὄχι μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς νίκης, ἀλλὰ πρὸς δικαιολογίαν τῆς μακροχρονίου πολιουρκίας.

Ἐνῶ τὰ πράγματα τῶν Τούρκων εὕρισκοντο εἰς τοιαύτην ἐλσεινῇ κατὰστασιν, οἱ Ἕλληνες, πλήρεις θάρρους, ἐπεχειρήσαν ἐφοδὸν κατὰ τὴν 28 Νοεμβρίου, ὁπότε, μὲ τὰ ἕξιν εἰς τὰς χεῖρας, ἐπιπεσόντες κατὰ τῶν Τούρκων, ἔσφαξαν 100. ἐν ᾧ ἐκ τῶν ἐξελεθόντων ἔπεσαν 20 νεκροί. Ἡ θαρραλέα αὕτη ἐξοδὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βραχείας ταύτης μάχης κατέπληξεν ἔτι μᾶλλον καὶ ἀπεγοήτευσεν τοὺς Τούρκους. Τούτου ἐνεκα οἱ πασσάδες διὰ νὰ κεντρίσουν τὴν ὀρμὴν τῶν Τουρκαλθανῶν των, ἠναγκάσθησαν νὰ ὀρίσουν ὡς βραβεῖον χίλια γρόσια εἰς ἐκείνους πού θὰ ἐτόλμων νὰ ἀνέβουν εἰς τὰ τεῖχη. Ὅτε ἐγνώσθη ἡ διαταγὴ αὕτη εἰς τὸ τουρκικόν στρατόπεδον 800 εὔσωμοι καὶ ἀνμαῖοι πολεμισταὶ καὶ πάντες οἱ σημαιοφόροι προσεφέρθησαν νὰ λάβωσι μέρος εἰς τὴν ἐφοδὸν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τοῦ χρηματικοῦ βραβεῖου. Ὀρίσθη δὲ ἡ ἐφοδοὺς νὰ γίνῃ τὰ ἐξημερώματα τῆς ἡμέρας τῶν Χριστουγέννων, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ Ἕλληνες, συνηγμένοι εἰς τὰς ἐκκλησίας διὰ τὴν γέννησιν τοῦ Σωτῆρός των κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην, θὰ ἄφινον ἀφρούρητον τὸ τεῖχος εἰς τὰ ὄχυράματα. Πρὸς τοῦτο ἐδόθησαν ὑπὸ τῶν πασσάδων διαταγαὶ εἰς τὸν στρατὸν, ὅπως, ἀφῶ τῆρησῃ μυστικὸν τὸ σχέδιον, προπαρασκευασθῆ διὰ τὴν ἐφοδὸν.

Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦτο ὤφειλον οἱ 800 ἐπίλεκτοι Ἀλβανοὶ ἐν μέσῳ τοῦ σκότους τῆς νυκτὸς νὰ ὀρμήσουν εἰς τὰ ἀσθενέ-

τερα μέρη τῶν ὄχυρῶμάτων. Δισχιλίοι ἄλλοι ὤφειλον νὰ τοὺς παρακολουθήσουν, ὅπως βοηθήσουν τὴν προσβολὴν ἐξ ὀπισθένης ἀποστάσεως. Τὸ δὲ ὑπόλοιπον τοῦ στρατοῦ, διηρημένον εἰς πολλὰ σώματα, ἐμέλλε νὰ ἐπιτεθῆ ἐξ ὄλων τῶν μερῶν, ὅπως περισπάτῃ τὰς δυνάμεις τῶν χριστιανῶν. Φάβρ. Γ.

Ὁ ἄγνωστος προδότης.

Τὸ σχέδιον τῶν Τούρκων ἐτήρειτο μυστικὸν διὰ τοὺς Ἕλληνας. Ἀλλ' ὁ Θεὸς τῶν χριστιανῶν, χάριν τῆς ἐσρατῆς τοῦ ὁποῖου ἐκινδύνευον αὐτοὶ νὰ καταστραφῶσι τὴν αἰγὴν τῶν Χριστουγέννων, δὲν τοὺς ἀρῆκεν ἀπροστατεύτους. Τῇ μεσιτείᾳ λοιπόν τοῦ Θεοῦ, οἱ Ἕλληνες ἔμαθον τὸ σχέδιον τῶν Τούρκων τὴν τελευταίαν στιγμὴν, τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων, κατὰ τὸν ἐξῆς παράδοξον καὶ μυστηριώδη τρόπον:

Τὴν ἐσπέραν ἐκείνην ὁ γραμματεὺς τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Μακρῆ ἐπιτάξιον μοναξέλλου ἐπῆλεν ἀπὸ Ἀνατολικὸν πρὸς τὸ Μεσολόγγιον. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν τὸ μονόξेलον παρέπλεε πρὸς τὴν Ἀσπρην Ἀλυκίην, ὁ γραμματεὺς εἶδεν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς αὐτῆς ἕνα ἄνθρωπον σείοντα μανδύλιον. Τὸ νεῦμα τοῦτο ἐξέλαβεν ὁ γραμματεὺς ὡς πρόσκλησιν καὶ ἐπλησίασε πρὸς τὸν ἄγνωστον ἄνθρωπον, ἐρωτῶν αὐτὸν τί ἐζήτει.

— Ἐγώ, εἶπεν ὁ ἄγνωστος ἐκείνος εἶμαι χριστιανὸς καὶ προθυμῶς θὰ πάθω διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Κυρίου μου. Μὴν ἀπορήσης καὶ μὴ δυσπιστήσης εἰς ὅσα θ' ἀκούσης, ἐπειδὴ μὲ βλέπεις νὰ παρακολουθῶ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Κυρίου μου. Ἡ γυναῖκά μου καὶ τὰ παιδιὰ μου εὕρισκονται ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των. Τοῦτο δὲ ἀρκεῖ διὰ νὰ μὲ δικαιολογήσῃ ἐνώπιόν σου. Ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ μάθω ὅσα οἱ ἐχθροὶ μελετῶσι κατὰ τοῦ λαοῦ του. Ἀπὸ τὸ πρῶν περιφέρωμαι ἐδῶ ὡς κληγὸς διὰ νὰ δώσω εἰδήσιν εἰς τοὺς ὁμοπίστους μου. Τρέξτε λοιπόν εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ εἰπέ εἰς τοὺς χριστιανούς ὅτι οἱ ἐχθροὶ ἔχουν σκοπὸν νὰ ἐφορμήσουν αὔριον τὰ χωράματα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὄχυρῶματος καὶ ὅς λάθουν τὰ προφυλακτικὰ των μέτρα.

Ταῦτα εἶπεν ὁ ἀγνωστος ἀλλὰ φιλόπατρις καὶ γενναῖος ἐκείνος ἀνὴρ καὶ ὑψώσας τὰς χεῖράς του πρὸς τὸν οὐρανὸν ἐδάκρυσε καὶ ἔβριεν ἄκραντος. Τρικ. Τ. 2. 5—2711.

Ὁ γραμματεὺς τοῦ Μακρῆ, κατάπληκτος διὰ τὴν εἶδραυ αὐτοῦν, ἔφθασεν εἰς Μεσολόγγι τὴν πρώτην ὥραν τοῦ μεσονυκτίου καὶ ἀμέσως ἀνήγγειλε τὰ μυστηριώδη λόγια τοῦ ἀγνωστο ἐκείνου. Ἦτο δὲ ὁ ἀγνωστος ἐκεῖνος, ὡς ἐγνώσθη μετὰ ταῦτα, ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Ἰωάννης Γούναρης, ὅστις ἠκολούθει τὸν Βρυώνην ὡς κληρῖος του καὶ συνείηθε νὰ κληρῖξ ἀντιπρωσ πρὸς τὰ ἄκρα τῆς λιμνοθαλάσσης θαλασσοπούλια. Οὗτος ἤκουσε παρὰ τοῦ κυρίου του τὸ μυστικὸν καὶ, προφασίζόμενος ὅτι θὰ ἐκνηγεί θαλασσοπούλια, ἔσπευσε νὰ μεταδώσῃ τὸ μυστικόν. Καὶ αὐτὸς μὲν κατόπι ἐσώθη, ἀλλ' ἐσφάγη ἡ οἰκογενεὶά του.

Εὐθὺς ὡς ἤκουσε τὰ παράδοξα ταῦτα ὁ Μαυροκορδάτος, ἔσπευσε νὰ προσκαλέσῃ εἰς πολεμικὸν συμβούλιον τοὺς παρόντας ὀπλαρχηγούς, μεταξύ τῶν ὁποίων παρευρέθησαν καὶ ὁ Γρίβας, ὁ Τσαλαφάνης καὶ Κουμουνδουράκης, οἵτινες ἐπὶ κεφαλής 100 ἀνδρῶν, ἐνῶ ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ἀποπλεύσωσι πρὸς συνοδείαν τοῦ Μαυρομηχάλη, ἐπέστρεψαν ὀπίσω. Ἐπειτα προσκαλέσας τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Παρφόριον, ἀνεκρίνωσε καὶ πρὸς αὐτὸν τὰ ἀνωτέρω καὶ ὑπέδειξεν ὅτι δὲν εἶνε ἐπιτετραμμένον τὸ πρῶτ' ν' ἀνοίξουν αἱ ἐκκλησίαι, ἀλλὰ πάντες οἱ χριστιανοὶ νὰ εὐρεθῶσιν ἐντὸς τῶν τάφρων καὶ τῶν προχωμάτων των.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἔσπευσε νὰ διαβιβάσῃ διαταγὴν περὶ τούτου εἰς ὅλους τοὺς ἱερεῖς τῆς πόλεως. Ἐπειτα ὁ Μαυροκορδάτος διέταξεν ὅπως ὅλοι οἱ ἄνδρες, οἱ δυνάμενοι νὰ φέρωσιν ὄπλα ὀπλισθῶν ἀμέσως. Ἐτοιμασθέντες δὲ ἐτοποθετήθησαν ὡς ἑξῆς: Ὁ Μακρῆς καὶ ὁ Λόντος μετὰ 400 κατέλαβον τὸ κέντρον, δηλαδὴ τὸ ἔμπροσθεν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μέρος, ὅπου εὕρισκετο ἡ πύλη τοῦ οὐχυρώματος, 600 δὲ Καλαβρυτινοὶ, Μεσολογγίται καὶ Ἀνατολικῶται ὑπὸ τὸν Ζαΐμην καὶ ἄλλους ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, 1200 Καρατινοὶ, Γαστουναῖοι, Πύργιοι, Μεσολογγίται καὶ Ζυ-

ριῶται διεσπάρησαν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὑπὸ τὸν Δεληγιαννῆν, Ραζῆ-Κύρτικον καὶ ἄλλους τινὰς. Ἐπὶ δὲ τῶν κωνοστασιῶν ἦσαν αὐταὶ Μεσολογγίται καὶ ἐμπειρότεροι πυροβοληταί, ἐν ὧν 2250. Τῆς δὲ ἀκρᾶς τῆς τάφρου ἐφύλασσον δύο κανονισσοροί.

Ἐφ' ὅντι τὴν 2 ὥραν μετὰ τὸ μεσονύκτιον 800 Τουργικὰ καὶ τουργοῦται ὤρμησαν πρῶτοι κατὰ τοῦ τείχους. Ὅτε δὲ τὰ Ἀλβανικὰ στήθ' ἐπληρίσασαν ἀγωνὰ μέχρι ὁλοῆς πιστολίου, φονικῶν πῦρ ὑπεδέχθη αὐτά, ἐξ οὗ 500 ἐφονεύθησαν, ὑπερσιγίλιοι ἐπληρώθησαν καὶ οἱ λοιποὶ διεσκορπίσθησαν ἀκρατικῶσι φεύγοντες τῆδε κάκεισε, ἐνῶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων δύο μόνον ἐφονεύθησαν καὶ ἐξ ἐπληρώθησαν.

Ἡ ἀνδρική αὕτη ἀνίστασις τῶν Ἑλλήνων, ὁ θορυβὸς χειμῶν, αἱ παντοσείδεις στερήσεις καὶ ἡ ἀγγελία ὅτι ὀρονοῦπω καταρῆάνει ἐξ ἀνατολῶν ὁ Ὀθουσεύς, ἐξηναγκάσεν αὐτοὺς νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν καὶ νὰ φύγῃ διὰ νυκτός (31 Δεῖσιου).

Ἐκπληκτοὶ οἱ Ἕλληνες ἐξυπνήσαν τὴν 1 Ἰανουαρίου 1823 καὶ εἶδον τὴν πεδιάδα τοῦ Μεσολογγίου ἔρημον. Φεύγοντες δὲ οἱ Τούρκοι ἐγκατέλιπον 10 κανόνια, 4 μωραλλιοῦβλα, ὅλας τὰς πολεμικὰς ἀποσκευὰς των καὶ τὰ ἐπιπλᾶ ἀκόμη τῶν πασάδων καὶ τινὰς πληγωμένους, οὗς, ἐνεκὰ τῆς βίας τῆς φυγῆς των ἀσῆκαν ἀπροστατεύτους εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Προφήτου των. Οἱ χριστιανοὶ ἀντὶ νὰ μιμηθῶσι τοὺς Τούρκους, οἵτινες εἰς παρομοίαν περίστασιν θὰ ἔβαρον τὰς χεῖράς των εἰς τὸ αἷμα τῶν τραυματιῶν, ἀποσφάζοντες αὐτούς, τρῶναντίον ἠρκεσθήσαν μόνον νὰ ζητήσωσι παρ' αὐτῶν πληροφορίας περὶ τῆς πορείας τοῦ τουργικῆς στρατοῦ, τὰς ὁποίας οἱ Τούρκοι τραυματίαι ἔδωκαν προθύμως, διότι ἀπέφυγον βέβαιον καὶ δίκαιον ἴσως, κατὰ τὰ τότε πολεμικὰ ἔθιμα, θάνατον.

Ἐλαθον λοιπὸν οἱ Ἕλληνες ὅτι οἱ Τούρκοι ἐπράπησαν πρὸς τὸ Βραχῶρι, ὁ μὲν Βρυώνης διὰ τῆς Κλεισιούρας, ὁ δὲ Κιουταχῆς διὰ τοῦ Καρασέβου, σκοπεύοντες νὰ περάσωσιν τὸν ποταμὸν καὶ ν' ἀφθάσωσιν ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον εἰς τὴν Πρέβεζαν.

Συμφώνως πρὸς τὴν πορείαν αὐτοῦν τῶν Τούρκων οἱ Ἕλ-

ληγες διαφρέθησαν και καταδιώξαν τους εχθρούς, οι μὲν μέχρι Κεραισσόου, οι δὲ μέχρι τῆς Κλεισιούρας και ἄλλοι ἐστράτευσαν πρὸς τὸ Μπαχόρι και Γαλατῶν ὅπου ἦσαν τὰ ναυοκρημιά και αἱ ἀποθήκαι τῶν ἐχθρῶν. Ἐπιπολεούθησαν τότε συμπλοκαί, συνήφθησαν μάχαι τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Τούρκους, αἱ ὁποῖαι ἐσπεράνωσαν και ἔδωκαν τὴν νίκην εἰς τὰ ἑλληνικά ὄπλα.

Τὰ μετὰ τὴν νίκην.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου ἀπέδειξε πρὸ πάντων ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἐθεωρεῖτο ἤδη παρ' ὅλων τῶν Ἑλλήνων ὡς τὸ μόνον και ἀληθές προπύργιον τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ὡς Παλλάδιον τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως, ὡς Ἀκρόπολις ἐν ἧ ἐφυλάσσετο ἡ ἐθνικὴ σωτηρία. διὰ τοῦτο και ὅλων τὰ ἐλέμματα αἱ εἰχαί και αἱ ἐλπίδες εἰς τὴν ἐγκαρτέρησιν τῆς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἡρωικῆς φρουρᾶς ἐστῆρίζοντο και πολὺ δικαίως διότι ἅπανται αἱ ἡπειρωτικαὶ και ναυτικαὶ τοῦ ἐχθροῦ δυνάμεις κατὰ τῆς πόλεως ταύτης συνεκεντρώθησαν, και εἰς τὴν πτώσιν τῆς πόλεως ταύτης ἐθεώρουν εὐχολοῦν οἱ ἐχθροὶ και τῆς Ἑλλάδος ἀπάτης τὴν ὑποδούλωσιν.

Ἄλλ' ἀμφοτέρωθεν τὰ διαμαχόμενα μέρη ὄφειλον νὰ καταβάλλωσιν ὅλας τὰς προσπάθειάς, οἱ μὲν πρὸς κατάκτησιν δούλων ἐπαναστατῶν, οἱ δὲ πρὸς ἀνάκτησιν ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας πρὸ τετρακοσίων σχεδὸν ἐτῶν ἀπολεσθείσης. Καὶ οἱ μὲν Ἑλληνες ἐστεροῦντο και πολεμικῶν μέσων και χρημάτων και τὸ χεῖριστον πάντων, ἐστεροῦντο τῆς ὁμοιοῦς ἐκείνης, δι' ἧς ἠδύνατο ἐν τῇ αὐταπαρνήσει των, ἐν τῷ ἐθνουσιασμῷ των, ἐν αὐτῷ τέλος τῷ ἀπελπισμῷ των νὰ ὑπερνικήσωσι τὰς δυσχερείας των και νὰ δεῖξωσιν εἰς ὅλον τὸν κόσμον, κατὰ πόσον διαφέρει ἀνὴρ ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας και τῆς θρησκείας του, ἀνθρώπων ὑπηρετούντων τὰ ἄλογα και ἀπάνθρωπα πάθη δεσποτῶν, μορφήν μόνον ἔχοντων ἀνθρωπίνην. Ταῦτα πάντα ἐπεισαν τοὺς Ἑλληνας ὅτι, ἂν θέλουν νὰ μὴ υποκύβουν εἰς τὸν ἀγῶνα, ὄφειλον νὰ ὑπερασπισθοῦν μὲ πᾶσαν θυσίαν τὸ Μεσολόγγιον.

Ἀπερασίθη λοιπὸν ὅπως ἐπιδιωρθοῦν τὰ ὀχυρώματα του και ἐνισχυθῆ ἡ ἀμυνα τῆς πόλεως, εἰς τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ δύναται αὕτη νὰ ἀντισταθῆ και ἐναντίον μεγάλης και τακτικῆς πολιορκίας. Τῷ ὄντι αἱ ἐργασίαι τῆς ὀχυρώσεως ἤρχισαν ἀμέσως, ἡ δὲ διεύθυνσις αὐτῶν ἀνατέθη εἰς τὸν μηχανικὸν Πέτρον Κοκκίνην και ἐκτὸς τῶν στρατιωτῶν και ὅλοι οἱ ἄλλοι κάτοικοι, ἐνωθέντες μὲ τοὺς ἐργάτας, ἐγκατέλειψαν τὰς συνήθεις ἐργασίας των και ψάλλοντες ἐθνικὰ τραγούδια, ἐβοήθουν μὲ ἐνθουσιασμὸν πρὸς ἀνεγερσιν τῶν νέων τειχῶν.

Αἱ ὀχυρωματικαὶ ἐργασίαι διήρκασαν ἐπὶ τρεῖς μῆνας, ἐντὸς τῶν ὁποίων τὸ Μεσολόγγι ἀπέκτησε τὰ ὀχυρώματα ἐκείνα, ἅτινα ἐμελλον κατόπιν νὰ ἀντιστοῦν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον κατὰ τῆς ἡμιτελήν. Ἦσαν δὲ ταῦτα μετρίου ἀναστήματος και σχήματος ἐπιταγῶν, ὑπερασπιζόμενα ὑπὸ δύο προμαχῶνων και πολλῶν ἄλλων τειχισμάτων εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐδόθη τὸ ὄνομα ἐπιφανοῦς ἀνδρός. Οὕτω δὲ ὑπῆρχον τὰ ὀχυρώματα τοῦ ἥρωος Μάρκου Βότσαρη, τοῦ μεγάλου Ἀμερικανοῦ Φραγκλίνου, τοῦ ἐλευθερωτοῦ τῆς Ἑλβετίας Γουλιέλμου Τέλλου, τοῦ Κουτσούκου, τοῦ Μονταλεμβέρτου, τοῦ Σκεντέρμπεη, τοῦ Γουλιέλμου τῆς Ὁράγκης, τοῦ Σαχτούρη, τοῦ Κανάρη, τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἄρτης Ἰγνατίου, τοῦ Κοραῆ, τοῦ Ρήγα, τοῦ Μακρῆ, τοῦ Δρακούλη και τοῦ Κυριακούλη Μυρομιχάλη. Τοιοῦτοτρόπως σικαὶ ἐνδοξοὶ ἐφαίνοντο περιπτάμεναι τὴν πόλιν, και προεδρεύουσαι ἐφ' ἑκάστης θέσεως, ὅπως ἐνθαρρύνωσι τοὺς μαχητάς.

Μῆνας τινὰς ἀπὸ τῆς ἀνεγέρσεως τῶν ὀχυρωμάτων τούτων ἐνεφανίσθη πρῶταν τινὰ πρὸ τῶν τειχῶν τοῦ Μεσολογγίου ὁ Βεζύρης τῆς Ἀλβανικῆς Σκόδρας ἐπὶ κεφαλῆς πολυαριθμοῦ στρατοῦ. Ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου ὑπῆρχον ἐλίγαι τινὲς ὀπλαρχηγαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο και ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μάρκου Βότσαρη Κωνσταντῖνος, ὁ ὁποῖος παρεσκευάζε τὴν ἀντίστασιν.

Ἄλλ' ὁ Βεζύρης ἐκείνος ἀντιμετωπίσας τὰ νεότευκτα ἐκεῖνα τείχη και τὰ ἰσχυρὰ ὀχυρώματα ἐκίνησεν ἀπελπιστικῶς τὴν κεφαλὴν και παρητήθη τῆς ἰδέας νὰ πολιορκήσῃ τὰ ἐπιφοδὸν.

ἤδη Μεσολόγγιον. Διὰ τὴν μὴ εἴληψιν δὲ ἀπρακτοῦ ἐπολιόρκησε τὸ Αἰτωλικόν, οὕτως αἱ κάτοικοι ἐδίδαξαν αὐτόν, ὅτι γινώσκουσιν τὸν τρόπον νὰ τοῦ θερῶσιν τὸν στρατὸν τοῦ χωρὶς αὐτοὶ νὰ κινδυνεύουσιν. Οὕτω δὲ ὁ Ὀθωμανὸς στρατάρχης ἐγκατελείβει καὶ τὸ σχέδιον καὶ τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἐστράφη πρὸς τὴν Ἀκαρνανίαν. Ἐν τῷ μεταξὺ τούτῳ ἀπέθανεν ἐν Μεσολογγίῳ ὁ μέγας τῆς Ἀγγλίας ποιητῆς, ὁ πολὺκλαυτοὺς φιλέλληνας Λόρδος Βύρων, ὅστις ἐτάφη μεταξὺ τῶν τάφων τοῦ Κυριακίουλη Μαυρομιχάλη τοῦ Νόρμαν καὶ τοῦ πρὸ ἐλίγου πεσόντος Μάρκου Βότσαρη. Τὰ ἐνδοῦκα ὅσα τῶν ἡρώων τούτων, ὧν αἱ μὲν δύο ἀντεπροσώπων τὴν Ἑλληνικὴν ἀνδρείαν, αἱ δὲ ἕτεροι δύο τὸν Εὐρωπαϊκὸν φιλελληνισμόν, κατειχεν ἤδη τὸ Μεσολόγγιον μετὰ μεγάλην ὑπερηφάνειαν. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τοῦ νησιδίου Ἐσχαλάμισμα ἀνηγγέρθη νέον φρούριον εἰς τὸ ὁποῖον ἐδόθη τὸ ὄνομα τοῦ ἀποθανόντος Ἀγγλοῦ ποιητοῦ Βύρωνος.

Ἦδη αἱ ἐκ τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν καταδιωκόμενοι χριστιανοί, ζητούντες ἀσυλίαν, ἤρχισαν νὰ συρρέουσιν εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Συγχρόνως δὲ ἤρχισεν νὰ σχηματίζεσθαι εἰς τὴν Εὐρώπην ρεύμα φιλελλήνων, οἵτινες, θαυμάζοντες τὴν εἰρήνην τῆς ἐνδοῦρου πόλεως, ἀπεβιβάζοντο ἐκεῖ. Μεταξὺ δὲ τούτων ἦτο καὶ ὁ ἐκ Schöffisdorf τοῦ καντονίου τῆς Ζυρίχης Δρ. Ἰω. Ἰαν. Χάγερ, ὅστις ἔδρασε καὶ πολύτιμον ἐφημερίδα, ἣν ἐξέδιδεν ἐν Μεσολογγίῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ὅστις ὑπῆρξεν ἥρωος τῶν μαχῶν καὶ τῆς γραφίδος, ἥρωος τῆς ἐπιστήμης. Ἦλθεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον τὸ 1823 καὶ τὴν 1 Ἰανουαρίου τοῦ 1824 ἐξέδωκε τὸ πρῶτον φύλλον τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν», ὧν τὴν ὕλην ἔγραψεν εἰς τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν, ἣν μετέφραζεν ὁ ἐκ Ζαγορίου τῆς Ἠπείρου Ἰω. Παυλίδης. Ὁ Μάγερ ὡς ἰατρός προσέφερε τὴν βοήθειαν εἰς τοὺς ὑπὸ τῶν λοιμῶν πάσχοντας καὶ τραυματίας Ἑλλήνας. Ἐπίσης ιδρύθη Ἑλληνικὸν Λύκειον, εἰς τὸ ὁποῖον, μεταξὺ ἄλλων διδασκάλων, ἐδίδασκε καὶ ὁ μαθητῆς τοῦ Κοραῖ Ἀμητέριος Παῦλος τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν, τὴν Γαλλικὴν καὶ τὴν Ἰταλικὴν γλῶσσαν.

Εἰς τοιαύτην κακίστην εὐρίσκατο τὸ Μεσολόγγιον, ὅταν ἤρχισεν τὸ ἔτος 1825, ὑπὲρ ἀνέτειλαν ὑπὸ περιστάσεις θλιβεράς καὶ ἀπαισίους οἰωνοὺς διὰ τοὺς Ἑλλήνας. Τὰ Τουργικὰ στρατεύματα εἶχον μεταξὺ αὐτῶν Γάλλους καὶ ἄλλους Εὐρωπαίους ἀξιώματικούς. Οἱ ἐξ Ἀλβανίας στρατοὶ εἶχον Αὐστριακὸς διὰ νὰ διευθύνουν τὰ ἔργα τῶν πολιωρκητῶν. Οἱ δὲ σὺλλοι τοῦ Σουλτάνου συνωδεύοντο ἀπὸ πλοία Εὐρωπαϊκά, ἅπανα προσπαθόντων νὰ δώσουν εἰς τοὺς θαλασσοπόρους Τούρκους τὸ θάρρος τῆς ἀνδρείας καὶ τὴν πύργην τῶν ναυμαχιῶν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀνεσύχθησαν ἐμφύλιοι ἐριδαι, ἀντιζηλίαι καὶ διχνοναίαι, αἵτινες τοὺς ἐχώρισαν.

Δευτέρα πολιορκία Μεσολογγίου.

(15 Ἀπριλίου—25 Δεκεμβρίου 1825)

Δύο ἔτη περίπου εἶχον παρέλθει ἀπ' ὅτου ὁ Ὀμέρ Βρυώνης κατησχυμένος ἐσευγε μακρὰν τοῦ Μεσολογγίου καὶ καθ' ὅσον τὸ διάστημα τοῦτο οὐδεὶς ἐχθρὸς ἐτάραξε πλέον τὴν ἡσυχίαν τῶν κατοίκων τῆς ἡρωϊκῆς ταύτης πόλεως, τοῦ Μεσολογγίου, ὅτε αἴφνης περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1825, ἐν ᾧ χρόνῳ ἀπεβιβάζετο εἰς Πελοπόννησον ὁ Ἰμβραήμ, πασσά, διεδόθη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὁ διορισμὸς τοῦ γνωστοῦ ἤδη Μεχμέτ Ρεσίτ πασσά, ὃν καὶ Κιουτχῆ αἱ Ἑλλήνες ἀπακάλου, εἰς «Ρούμηλη Βαλαστῆ», καθὼς ὁ Σουλτάνος ἀπέδωκε τὰς μέγρι τοῦδε ἀποτυχίας τοῦ στρατοῦ του εἰς τὴν ἀνικανότητά τοῦ Ὀμέρ Βρυώνη.

Ὁ Ρεσίτ, ὁ διάπυρος καὶ δραστήριος οὗτος στρατηγὸς ἔλαβεν ἐντολήν, ἀπὸ πρῶτον καθυποτάξῃ τὴν Αἰτωλίαν, ἔπειτα νὰ προσπαθῆσθαι νὰ ἐνωθῆ μετὰ τὸν Ἰμβραήμ, εἰς Πελοπόννησον, ὃ δὲ Σουλτάνος διὰ νὰ κενωθῆ περισσότερο τὴν φιλοτιμίαν αὐτοῦ τοῦ ἀπένευσε τὸ ἀξίωμα τοῦ Σερασκέρη καὶ ἀρχιστρατήγου τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων τῆς Στερεᾶς, εἰπὼν αὐτῷ ἐπὶ τῷ διορισμῷ τὴν σύντομον μὲν, ἀλλὰ τραμερὰν καὶ ἀποφασιστικὴν φράσιν: «Ρεσίτ, πήγαινε καὶ ἦ τὸ Μεσολόγγι ἢ τὴν κεφαλήν σου!»

Ἡ ἀπειλή αὕτη ἐναίχῃ ἐσεάκως τόνον ἡγεμονικῆς ἀπειλῆς, καὶ ὁ ἰσχυρογνώμων καὶ ἀκκαμπτος καὶ φιλόδοξος στρατάρχης, ὀδηγῶν τὰς πολυαριθμούς στρατιάς του κατὰ τοῦ Μεσολογγίου, ἐπήρξατο τὴν 23 Μαρτίου τοῦ 1825 κατ' αὐτοῦ διὰ τοῦ Μακρυνόρους μετὰ τὴν ἀπόφασιν: νὰ νικήσῃ ἢ ν' ἀποθάνῃ!

Οἱ Ἕλληνας, μαθόντες ἐγκαίρως τὴν εἰδησιν ταύτην, ἐπαχείρησαν ν' ἀνακόψωσι τὴν πρὸς τὰ πρόσω πρόδον τῶν ἐχθρικών στρατευμάτων διὰ τοῦ Ἀγχιώου, ἀλλ' ἦσαν τόσον ὀλιγάριθμοι ἀπέναντι τοῦ πλήθους τῶν Τούρκων, ὥστε ἠναγκάσθησαν νὰ υποχωρήσωσιν, ἀρέντες τὴν διάβασιν τοῦ ποταμοῦ ἐλευθέραν εἰς τοὺς ἐχθρούς, οἵτινες ἀφίκοντο εἰς Βάλτον καὶ Ἐηρόμερον, ὧν οἱ κάποιοι ἄλλοι μὲν δισκορπισθήσαν, ἄλλοι δὲ κατέβησαν πάλιν εἰς Κάλαμον. Μὴ εὐρόντες δὲ πλέον σὺδρὰν ἀντίστασιν, τῶν Ἑλλήνων υποχωρούντων εἰς Μεσολόγγιον καὶ Ἀνατολικόν, ἔφθασαν τὴν 11 Ἀπριλίου 1825 πρὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ τὴν 15ην πρὸ τοῦ Μεσολογγίου. Τὴν δὲ πρωΐαν τῆς ἐπομένης, 12 Ἀπριλίου, ἔφθασεν εἰς Μεσολόγγιον ἡ ὑπὸ τῆς τότε Διοικήσεως διευθυντικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Δ. Ἑλλάδος, συγκαταλεγμένη ἐκ τῶν βουλευτῶν Ἰω. Παπαδιαμαντοπούλου, Γ. Καναδοῦ καὶ Δημ. Θέμελη καὶ ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά τῆς, διατάξασα συγχρόνως τοὺς στρατηγούς Νόττην Βότσαρη, Σούχαν Γιώτην, Μαιούρην, Οἰκονόμου καὶ Σπύρο-Μήλιον, ὅπως τοποθετήσωσι τοὺς στρατιώτας των εἰς τὸ Αἰτωλικὸν ἐν τῷ χαρακώματι, εὐρισκόμενον ἐπὶ τῆς ξηρᾶς, καὶ εἰς τὸ νησιδίον τοῦ Πόρου, τὸ ἐξασφαλίζον τὴν συγκοινωνίαν μεταξὺ Αἰτωλικοῦ καὶ Μεσολογγίου. Οὗτος εὐφρόαρχος ἦτο ὁ Στουρνάρης. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Κιοῦσαχῆς ἀπέφυγε νὰ πολιορκήσῃ τὸ Αἰτωλικὸν καὶ ἐπροσέμησε νὰ συγκεντρώσῃ τὰς δυνάμεις του ἐναντίον τοῦ Μεσολογγίου, πρὸ τοῦ ὁποίου ἀφίκετο, ὡς εἶπμεν, τὴν 15 Ἀπριλίου καὶ ἐπολιόρκησεν αὐτό, διψῶν ἐκδικήσιν δι' ὅσα ὁ Ὁμὲρ Βρυώνης καὶ ὁ Σκόδρα παστᾶς ἄλλοτε ὑπὸ τὰ τείχη τῆς πόλεως ταύτης ἔπαθον.

Πεντακισχίλιοι γενναῖοι μαχηταὶ ὑπὸ τοὺς ἀρίστους ὀπλαρχηγούς ἀπεπέλουν τὴν φρουρὰν τῆς πόλεως. Ἀλλ' ἐκτός τού-

των ὑπῆρχον ἐν τῇ πόλει καὶ 12.000 ψυχὰι γερόντων, γυναικῶν καὶ παιδῶν, ἔχοντες ἀνάγκην τροφῶν, κίτινας, ἐπειδὴ ἦσαν ὀλίγοι, ἔφερον μεγάλα προσκόμενα εἰς τὴν ἀμυναν.

Εἰτυχῶς ὅμως ὁ ὑπὸ τὸν ναύαρχον Μικαὶλην Ἑλληνικὸς στόλος κατώρθωσε τρεῖς νὰ ἀποδιβάσῃ τροφὰς εἰς τὸ πολιορκούμενον Μεσολόγγιον. Νέα: δὲ ἐπικουρῆσαι, ἐλθούσαι, ἔδειξαν νέον θάρρος εἰς τοὺς κολληοκούμενους πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ ἀγῶνος.

Περὶ τὰ μέσα Μαΐου ἤρχισεν ὁ Κιοῦσαχῆς νὰ πυροβολῇ τοὺς προμαχώνας Μπότσαρη καὶ Φραγκλίνου, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος.

Αἰφνης ὅμως τὴν 28 Ἰουνίου 1825 στόλος ὑπὸ τὸν Χορράφ ἐκ τριάκοντα πλοίων, πλεούσας εἰς Μεσολόγγιον ἀπεβίβασε νέον στρατόν, πυροβόλα, τροφὰς καὶ πολυεφεδία καὶ συνάμα ἀπέκλεισεν αὐτὸ ἀπὸ θαλάσσης.

Ἡ θέσις τῶν πολιορκουμένων ὡς ἐκ τοῦ ἀπροσπύτου τούτου γεγονότος, διὰ μιᾶς ἐχειροτέρευσε, διότι κί ζωοτροφῆαι καὶ τὰ πολυεφεδία ἤρχισαν νὰ ὀλιγοστεύωσι: καὶ ἡ διὰ θαλάσσης καὶ ξηρᾶς συγκοινωνία ἔπαυσεν, ὥστε οὔτε διὰ ξηρᾶς οὔτε διὰ θαλάσσης ἠλπιζον πλέον βοήθειαν, ἐνῶ οἱ Τούρκοι εἶχον ἤδη ὅλα τὰ μέσα νὰ ἐπιχειρήσωσιν ἀποτελεσματικὴν ἔφοδον.

Μικρὰ τότε ναυμαχία συνεκροτήθη μεταξὺ τῶν Τουρκικῶν πλοίων καὶ ἐπὶ τῶν Ἑλληνικῶν ὑπὸ τὸν Νέγκαν, τὰ ὁποῖα κατώρθωσαν νὰ κρατήσωσι εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἀκτῆς τοῦ Μεσολογγίου τὸν ἐχθρικὸν στόλον καὶ ν' ἀποβιβάσωσι τροφὰς καὶ πολυεφεδία εἰς τοὺς πολιορκουμένους.

Ἀστυχῶς ὅμως, ἀντὶ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἐλπίς αὕτη, τούναντίον τὴν 10ην Ἰουλίου ἐπαφάνη ὑπὸ τὸν ναύαρχον Καπουδάν παστᾶν μέγας ἐχθρικός στόλος, ἀποτελούμενος ἐκ κανονοφόρων καὶ ἄλλων δικρότων, ὅστις συνελθὼν ἐκ τοῦ φέβου καὶ τῶν ζημιῶν τὰς ὁποίας εἶχον ὑποστῆ ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν πυρπολικῶν παρὰ τὴν Εὐβοίαν καὶ τὴν Σούδα, συνώδευσε πρῶτον τὸν Αἰγύπτιον Κουσεῖν ἀπὸ τῆς Σούδας εἰς Νταρῖνον, καὶ ἤδη ἐπεφαίνετο πρὸ τοῦ Μεσολογγίου, ὅπως ἐκδιώξῃ τὸν Ὑ-

βραϊκὸν στόλον καὶ ἀποβίασεν εἰς τοὺς πολιορκητάς ἐν ἀφθονίᾳ τροφῆς, πολεμαφῶδια καὶ χρήματα. Ἐνῶ ὁ Γιουτούς παστᾶς τῶν Πατρῶν εἶχε χορηγήσει εἰς τὸν Καπουδᾶν παστᾶν 36 μικρὰ καὶ εὐπετὴ σκάφη, τὰ ὅποια ἔπλεον εἰς τὰ ἀεθρῆ ἔλη καὶ ἤρχιον νὰ βομβαρδίζωσι τὴν πόλιν, καὶ ἐνῶ αὕτη ἐφαίνετο ὅτι ταχέως θὰ ὑπέκυπτεν ἀπὸ τῆς ἐπιθέσεως διὰ τοῦ πονόγους, ὁ Κιουταχῆς κατέλαβε τὰ νησίδια Σκύλλαν καὶ Προκοπάνιστον καὶ συγχρόνως ἐστενοχώρει καὶ τὸ προτείχιμα τοῦ Βασιλαδίου. Οὕτως ἡ πόλις εἶχεν ἀποκλεισθῆ ἐντελῶς καὶ διὰ ἐπιθέσεως καὶ διὰ θαλάσσης.

Πρὸς στήριξιν ἢ ἡρωϊκῆ πόλις ἐφαίνετο ὅτι θὰ ἐπιπτεν ὑποχωροῦσα εἰς τὸν μέγαν ἐκείνον ὄγκον τῶν Τουργικῶν στρατευμάτων, ἀλλ' οἱ πολιορκουμένοι ἐξεπλάγησαν μὲν ἐκ τῆς ἀποτόμου μεταβολῆς τῶν πραγμάτων, ὅμως οὐδὲν ἔταραχθῆσαν οὐδ' ἀπέβαλον τὸ θάρρος, ἀλλ' ἐπέδωθον μετὰ μεγαλειότητος προθυμίας πρὸς ἀποπεράτωσιν τῶν ὀχυρωμάτων τῆς πόλεως. Καὶ ἐνῶ ἡ ἐπιπύκνωσις ὑπνωτέν ἀλλοτρίῳ καὶ ὁ πόλεμος εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεάν Ἑλλάδα μετατρέπετο εἰς ληστρικὰς ἐπιδρομὰς, εἰς τὰς ὅποιας ἐπέτρεχον ἐκ τῆς Εὐθείας καὶ τῆς Ἀφίσεως οἱ Τούρκοι, ἤδη τὸ δραματικὸν ἐνδιαφέρον ὅλου τοῦ κόσμου συνεκεντρουτο πρὸς τὸ Μεσολόγγι, χάριν τοῦ ὁποίου οἱ γενναῖοι πρόμαχοι ἦσαν ἀποφασισμένοι νὰ περιμένωσιν ἐκεῖ καὶ τὴν τελευταίαν στιγμὴν, ἐλπίζοντες ἀκόμη εἰς τὴν ἀκαταδάμαστον ἀνδρείαν των καὶ εἰς τὸν Θεόν.

«Ὁ Ἑλληνικὸς πατριωτισμὸς εἶχε καταφύγει ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ Μεσολογγίου», ἔγραφεν ὁ ἱστορικὸς Μένδελσον.

«Ὅτι καὶ ὅπως ἂν φρονῆ τις περὶ τῶν Ἑλλήνων, ἔγραφεν ὁ Γέντς τὴν 21ην Σεπτεμβρίου 1825 πρὸς τὸν Πιλᾶτ, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀνεγνώσῃ ἄνευ μεγάλου ἐνδιαφέροντος, ἄνευ συμπαιθείας μάλιστα, τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἡμερολογίου τῆς πολιορκίας, διότι οὔτε φίλοι οὔτε ἐχθροὶ δύνανται νὰ ἀρνηθῶσιν ὅτι ἡ ὑπεράσπισις τοῦ Μεσολογγίου, οἰαδήποτε καὶ ἂν εἴη ἢ ἔκβασις αὐτῆς, εἶνε πάντοτε ἀληθὲς ἔργον ἡρώων».

Ἐπίσης ὁ φιλέλληνας Φάμπρ, ὅστις παρεκολούθησε τὴν πολιορκίαν, δὲν παραλίπαι καὶ κύτος νὰ πλέξῃ τὰ ἐγκώμιον τῶν ἀνδρείων ὑπερασπιστῶν τῆς ἡρωϊκῆς πόλεως.

Ἀλλ' ἤδη ὁ κίνδυνος ἦτο δεινός, διότι μετὰ τὴν ἀρξίν τοῦ Τουργικῶν στόλου τὸ πολεμικὸν μέρος τοῦ Κιουταχῆ δὲν συνεργατέτο πλέον ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀποκλεισμός τῆς πόλεως εἶχε συντελεσθῆ, ὁ Τούρκος στρατάρχης ἀπεφάσισε νὰ ἐφορευθῆ κατὰ ἤτα πόλεως.

Πρὸ τούτου ὅμως ἐνόμιζε καλὸν νὰ προτείνῃ διὰ τοῦ Ταχῆρ Ἀδᾶ πρὸς τοὺς πολιορκουμένους νὰ παραδοθῶσιν. Οἱ Ἕλληνας ἀπήντησαν λακωνικώτατα :

— Αἱ μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων συνθήκαι εἶνε τὰ ὅπλα, αἱ δὲ κλειθεὶς τῆς πόλεως κρέμονται ἐκ τῶν στομιῶν τῶν κανονίων μας καὶ, ἂν τοιμᾶς, ἔλθε νὰ τὰς λάβῃς».

Διὰ τὴν ἀπειλητικὴν καὶ ἀγέρωγον ἀπάντησιν ὁ Κιουταχῆς ἠγγανάκησε σφόδρα καὶ εὐθύς διέταξε, τὴν 8ην Ἰουλίου, ἀπὸ τῆς ἐπιθέσεως νὰ θάλασσαν γενικὴν ἐφοδον, καθ' ἣν οἱ πολιορκηταὶ διὰ τῆς πρὸς τὸ πυροβολοστάσιον τοῦ Βότσαρη ἀνατιναχθείσης ὑπὸνόμευ εἰσώρμησαν ἀκράτητοι μετὰ φωνῶν καὶ ἀλλοτρίων κατὰ τῆς πόλεως καὶ ἐμπήγουσιν ἐπὶ τοῦ προμαχώνα Μπότσαρη τὴν σημαίαν των. Ἀλλ' ἐπὶ τῇ θέᾳ αὐτῆς ἡ τρομερὰ κραυγὴ «ὑπερασπίσωμεν τὰ ὅσα τοῦ Μπότσαρη» ἀνεξωογόνησε τὸ θάρρος τῶν πολιορκουμένων καὶ μετὰ τριῶρον ἐρωμένην πάλιν τοὺς ἠνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσωσι μετὰ μεγάλων ἀπωλειῶν, ἀφέντες 500 νεκροὺς καὶ ἰσαριθμους τραυματίας, ἐν ᾧ ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐφρονεύθησαν μόνον πέντε καὶ ἐτραυματίσθησαν ἐπικινδύνως ὁ ὀπλαρχηγὸς Δημ. Ριναϊάξ καὶ ὁ χιλιάρχος Γιώτης Γιωνῆς.

Ὁ Κιουταχῆς ὅμως δὲν ἀπηλπίσθη, ἀλλὰ διατάσσει καὶ νέαν τὴν ἐπομένην ἐφοδον, ἀλλὰ καὶ ταύτην γενναίως ἀπέκρουσαν οἱ πολιορκουμένοι. Τὴν 16ην ἐπεχείρησαν καὶ ἄλλην ἐφοδον, ἣτις καὶ πάλιν ἀπεκρούσθη. Ἐπίσης ἀπεκρούσθησαν καὶ αἱ κατὰ τὴν 18ην καὶ 19ην καθ' ἃς οἱ Τούρκοι ἔσχον 500 νεκροὺς καὶ πολλοὺς τραυματίας.

Νέαι ἤδη προτάσεις πρὸς παράδοσιν ἐπηρεολούθησαν καὶ προσέβηται ἀπεσταλμένησαν ἐκ μέρους τοῦ Κιουταχῆ ὑπὸ τὸν Ταχῆρ Ἀθέα, ἀλλ' οἱ πολιορκούμενοι περιφρονητικῶς ἀπέρριψαν καὶ πάλιν αὐτάς, ὅτε διὰ τετάρτην φορὰν οὗτος προσέπεινε νὰ τοῦ παραδοθῶσι μόνον δύο κανονιστάσια καὶ μία θύρα ὕψους δι' αὐτῆς εἰσαγάγη 500 στρατιώτας καὶ συζητήσῃ κατόπιν τοὺς ἔρους τῆς παραδόσεως. Εἰς ἀπάντησιν τῆς προτάσεως ἐκείνης τοῦ Ταχῆρ, ὁ ὀπλαρχηγὸς Βέϊκος ἀπήντησε :

— Ταχῆρ Ἀγά, εἰπέ εἰς τὸν Ρούμελη—Βαλεσῆ παστρικά, νὰ ἤξεύρῃ καλά, ὅτι χωρὶς νὰ κάμῃ γιουρούσι νὰ ἐμῆ μὲ τὸ σπαθὶ του, Μεσολόγγι δὲν παίρνει.

Ἐξω φρενῶν ὁ Κιουταχῆς διὰ τὴν ἀγέρωχον ταύτην ἀπάντησιν καὶ ὡς μαινόμενος ἤδη ἐπιτίθεται τὴν 2ην Αὐγούστου ἐναντίον τοῦ προμαχώνος τοῦ Φραγκλίνου προσβάλλων συγχρόνως τὰ ὄχυράματα τοῦ Μπότσαρη, Ρήγα καὶ Μονταλαμπέρτου. Καὶ κατόρθωσαν μὲν οἱ Τούρκοι νὰ πῆξωσι τὰς σημαίας των ἐπὶ τῶν ἐρειπίων, ἀλλὰ μετὰ τετράωρον λυσσώδη καὶ αἰματηρὰν μάχην, ἠττημένοι καὶ κατησχυμένοι ὑπαχώρουν ἀφίοντες 500 νεκροὺς καὶ πλείστους τραυματίας.

Ὁ Κιουταχῆς καταγανακτῆρας ἔνεκα τῶν ἀποτυχιῶν τούτων ἐφόδων καὶ μέγα πνέων ἐναντίον τῶν πολιορκουμένων ὑπὸ τούτης λύσεως ἐκυριεύθη, ὥστε διέταξε, πρὸς ἐκδικησίαν των, πρὸ τῶν τειχῶν καὶ ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀνδρείων προμάχων καὶ ἀπεικεφάλισαν ἀνάνδρως ἐννέα αἰχμαλώτους, ἐν οἷς καὶ τὸν Μεσολογγίτην Ρούτσον, ὃν εἶχον συλλάβει κατὰ τὴν πρὸς κατόπτειυσιν ἐξοδὸν του.

Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Κιουταχῆς ἦτο ἀπογοητευμένος ἐκ τῆς ἡττῆς, ἔνεκα τῶν πολλῶν ἀποτυχιῶν του, ὄλας του δὲ τὰς ἐλπίδας συνεκέντρων εἰς τὸν στόλον, ὃν ἔβλεπε δεσπάζοντα τῆς θαλάσσης καὶ ἀποκλείοντα τοὺς πολιορκουμένους. αἰφνης κατὰ τὴν νύκτα τῆς 3ης Αὐγούστου διὰ συνθήματος ἀνηγγέλθη ἐκ τῶν πύργων τοῦ Μεσολογγίου ἡ ἀφίξις τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, ὅστις ἦλθε νὰ μεταβάλῃ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ νὰ ἐμβάλῃ ἀντὶ τῶν πολιορκουμένων τοὺς πολιορκητὰς εἰς

στενοχωρίαν, ἐνῶ ἡ θέσις τῶν πολιορκουμένων ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἐχειροτέρευε περισσότερον, διότι ἡ πείνα εἶχε κυρωθῆ ἐν τῇ πόλει, τὰ τρόφιμα καὶ τὰ πολεμφοδία εἶχον ἐξαντληθῆ καὶ ὃν ἐπανελαμβάνετο νέα ἐφοδὸς δυσκόλως ἦθειον ἀντιστῆ.

Εὐτυχῶς ἡ ἀφίξις τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν Ἀνδρούτσον, Μικούλην καὶ Ἀποστόλην, ὅστις συγκείμενος ἐκ 40 σκαφῶν, ἐρωπλίσθη μετὰ πολλοὺς κόπους καὶ μόχθους, ἀλλ' ἔνεκα σφοδρᾶς τρικυμίας μόλις τὴν 2ην Αὐγούστου ἀνεβάνη παρὰ τὸ ἀκρωτήριον τῆς Σκρόρας, ὄντως μετέβαλε τὴν τάξιν τῶν πολιορκουμένων καὶ ἔσωσε τὸ ἱερὸν Μεσολόγγιον. Οὗτος τὴν ἐπαμένην ἐπέτεθη διὰ τριῶν πυρπολικῶν ἐναντίον τῆς ναυαρχίδος τοῦ Χοστρέφ, ὅστις, φοβηθεὶς, διέταξε γενικὴν ὑποχώρησιν, καθ' ἣν δύο μὲν μονόροτα ἐπυρπολήθησαν, ἐπτὰ δὲ κανονισφοροὶ συναλέθησαν. Καὶ φοβῶν ὁ Καπουδὰν παστὰς δὲν ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν πλοίων, διότι 28 μὲν ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὸν ναύαρχον Κωλανδρούσην καὶ Ἀποστόλην ἐξηκολούθησαν τὴν καταδίωξιν τῶν φευγόντων, τὰ δὲ λοιπὰ ἐπλησίασαν εἰς τὸν λιμένα καὶ ἀπεδιβάδασαν τροφὰς καὶ πολεμφοδία. Οἱ διώκται παρεκολούθησαν τὸν Καπουδὰν μέχρι Κεφαλληνίας, ὅτε ἐπιστρέψαντες κατόπιν ἀπετελείωσαν τὴν νίκην ἐναντίον τοῦ στολίσκου τοῦ Γιουσούφ, ἐκτόπισαντες οὕτως ὀλόκληρον τὸν Τουργικὸν στόλον καὶ δυσχερᾶναιτες εἰς κρίσιμον βαθμὸν τὴν θέσιν τοῦ Κιουταχῆ.

Ἐκ τοῦ θαλασίου τούτου ἀνδρογαθήματος τοσοῦτον ἀνεξωπυρώθη τὸ θάρρος καὶ ἡ τόλμη τῶν πολιορκουμένων, ὥστε, ὅτε ὁ Ἑλλησιν στρατάρχης Καραϊσκάκης δι' ἐπιστολῆς του ὑπέσχετο ὅτι θὰ ἐπήρχετο εἰς ἐπικουρίαν τοῦ φρουρίου τὴν ἐπομένην νύκτα, χίλιοι πεντακίσιοι ἄνδρες τῆς φρουρᾶς ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ἐπιχειρήσωσι ταύτοχρόνως ἐξοδον, θέτοντες οὕτω τὸν ἐχθρὸν ἐν μέσῳ δύο πυρῶν.

Τῷ ὄντι τὴν 3ην Αὐγούστου, δεθέντος τοῦ συνθήματος ἐκ μέρους τοῦ Καραϊσκάκη, οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ ἐπιτίθενται ἐναντίον τῶν ἐχθρικῶν τάξεων καὶ μετὰ τὸ γιανταγὰν ἀνὰ χεῖρας

Ἡ ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι ἐπανάστασις τοῦ 1821.

3

κυριεύουσι τέσσαρα κανονστάσια καὶ πλείστα χαρακώματα. Οἱ Τούρκοι ἐντρομοὶ ἐκ τῆς αἰγυπτιακῆς ταύτης ἐπιθέσεως διασκορπίζονται ἐν ἀτάξει, οἱ δ' Ἕλληνες προχωροῦντες νικηταὶ ἐπανήλθον εἰς τὴν πόλιν φέροντες πλείστα ὄπλα, σημαίας, πολλοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἄλλα λάφυρα. Κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἐκ μὲν τῶν Ἑλλήνων ἐρονεύθησαν περὶ τοὺς 70 καὶ 13 ἐτραυματίσθησαν, ἐκ δὲ τῶν Τούρκων λέγεται ὅτι ἔπεσαν χίλιοι πεντακόσιοι ἄνδρες.

Ἐν τούτοις καὶ μετὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, ὁ πείσμων Κιουταχῆς δὲν ἀπέβαλε τὸ θάρρος του, ἀλλ' οὔτε αἱ ἀλλεπάλληλοι ἦνται κατεδάμασαν τὸν μεγαλόψυχον τοῦτον ἄνδρα, ἀλλ' οὗτος κατεγίνοντο εἰς ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ κατώρθωσε νὰ εἰσχωρήσῃ μέχρι τοῦ ὀχυρώματος τοῦ Φραγκλίνου.

Ἄλλ' οἱ Ἕλληνες κατασκευάσαντες νέας τάφρους, κατώρθωσαν νὰ πολιορκήσωσι τὸν ἔχθρον εἰς τὴν θέσιν ἐκαίην καὶ τὴν 31ην Αὐγούστου μετὰ μακρὸν καὶ αἰματηρὸν ἀγῶνα, καθ' ὃν ἔπεσαν ἐκατέρωθεν περὶ τοὺς 400 νεκροὶ καὶ τραυματῆαι, ἐπανέκτησαν τὴν θέσιν, ἐκδιώξαντες τὸν ἔχθρον. Κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἐτραυματίσθησαν ὁ Γεώργιος Τζαβέλλας, ὁ σηματοφόρος Μαρκαντώνης καὶ ὁ Ἰωάννης Ραζῆ-Κότσινας.

Πρὶν ἀκόμη ὁ Κιουταχῆς συνέλθη ἐκ τῆς καταπλήξεως, ἣν τοῦ ἐπροξένησε τὸ θάρρος τῶν πολιορκουμένων καὶ ἐπιχειρήσῃ νέαν γενικὴν ἐφοδὸν, οἱ Ἕλληνες ἐνισχυθέντες διὰ νέων ἐπικουριῶν ἐκ Πελοποννήσου καὶ Σπερδαῖς Ἑλλάδος, προλαβόντες, ἐπετέθησαν ἀναντίον τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου τὴν 21 Σεπτεμβρίου διὰ γενικῆς ἐφόδου καὶ τόσον λυσσώδως, ὥστε πρὸς στιγμὴν ὁ Κιουταχῆς περιήλθεν εἰς ἀπορίαν μὴ γνωρίζων πῶς ἔπρεπε νὰ ὑπεραπίσῃ ἑαυτόν. Καὶ ἐνῶ ἀκόμη κατεγίνετο εἰς τὴν ἐπισκευὴν τῶν καταστραφέντων ὀχυρωματικῶν ἔργων, δευτέρα προσβολὴ τῆς φρουρᾶς τὴν 13ην Ὀκτωβρίου ἐπεδείνωσε τὴν θέσιν του, ραγδαία δὲ βροχὴ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς τῶν πολιορκητικῶν αὐτοῦ μηχανῶν καὶ οὕτω περιήγαγε τὸν ἀγέρωγον πολιορκητὴν εἰς ἀπόγνωσην.

Ἐπειδὴ ἐβλεπεν ὅτι ὁ χειμὼν ἐπλησίαζε, τὸ δὲ στράτευμα

τοῦ παραλυόμενον καὶ τοὺς στρατιώτας λιποτακτοῦντας καὶ γογγύζοντας καὶ ἀπελπισθεὶς νὰ κυριεύσῃ τὴν ἡρωϊκὴν πόλιν, ἐπέκυσε πλέον τὰς ἐπιθέσεις καὶ ἤρχισε νὰ σκέπτεται περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀσφαλείας.

Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἐληφμόνει τοὺς λόγους τοῦ Σουλτάνου — «ἢ τὸ Μεσολόγγι ἢ τὴν κεφαλὴν σου» — ἔπρεπε νὰ γίνῃ κύριος τῆς πόλεως ἢ ν' ἀποθάνῃ πρὸ τῶν τειχῶν αὐτῆς. Διὰ τοῦτο δὲν ἐτόλμησε νὰ παραλάβῃ τὰ συντρίμματα τοῦ στρατοῦ του καὶ νὰ φύγῃ, ἀλλ' ἀπεσύρθη εἰς τὰ τελευταῖα χαρακώματα παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ζυγοῦ, μετὰ τὴν ἀπόφασιν νὰ τηρήσῃ στάσιν ἀμυντικὴν μέχρις οὗ λάβῃ τὰς ἀναμενομένας ἐπικουρίας ἐκ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Καπουδᾶν πασσᾶ, ὅστις ἀφίχθεις τὴν 18 Νοεμβρίου μετὰ 100 πικρῶν, κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξῃ τὸν Ἑλλητικὸν στόλον καὶ ν' ἀποθιβάσῃ τροφὰς καὶ πολεμοφόδια εἰς τοὺς πολιορκητάς. Οἱ δ' Ἕλληνες λαβόντες ἐν τῷ μεταξύ νέας ἐπικουρίας καὶ ἀνορθώσαντες τὰ γενόμενα εἰς τὰ τεῖχη ρήγματα, ἐσκέπτοντο νὰ ἐκπολιορκήσωσι τοὺς πολιορκουμένους αὐτούς — καὶ ἤθελον τὸ κατορθώσωσι — ἂν δὲν ἐπήρχετο εἰς βοήθειάν των, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, ὁ Ἰμβραήμ πασσᾶς.

Τρίτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. — Ἀφίξις Ἰβραήμ εἰς τὸ Μεσολόγγι.

(26 Δ)βρίου 1825 — 10 Ἀπριλίου 1826)

Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξύ νέος ἐπίφοβος ἐχθρὸς ἐνεφανίζετο πρὸ τοῦ Μεσολογγίου, ὁ Ἰμβραήμ. Ὁ Σουλτάνος Μαχμούτ βλέπων ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Κιουταχῆ δὲν ἠδύνατο νὰ κυριεύσῃ τὸ ἀδάμαστον καὶ ὑπερήφανον Μεσολόγγιον, ἠναγκάσθη ἐπὶ τέλος νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τοῦ Αἰγυπτίου στρατάρχου, ὅστις ἤδη εἶχεν ὑποτάξει ὅλην σχεδὸν τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν 20ην Δεκεμβρίου τοῦ 1825 ὀδηγῶν 4000 Ἀραβὰς ὑπὸ Εὐρωπαίους ἀξιωματικοὺς ἀπεβιβάζετο εἰς Κρουονέρι, ὀπόθεν ἀτενίζων τὰ τεῖχη τοῦ Μεσολογγίου ἐξέφρασε τὴν ἀπορίαν του πῶς ὁ Κιουταχῆς δὲν κατώρθωσε νὰ κυριεύσῃ αὐτό. Κατὰ τὴν πρώτην δὲ συνάντησίν των, ὁ ὑπερήφανος Ἰμβραήμ ἠρώτησε γλευσαστικῶς

τὸν Κιουταχὴν πῶς συνέειν νὰ παρκαμείνῃ ὀκτῶ ὄλους μῆνας πρὸ τοῦ φράκτου ἐκείνου—οὕτως ἀπεκάλισσε τὰ χαμηλὰ τοῦ Μεσολογγίου τείχη—ἐνῶ αὐτὸς ἐντὸς ὀκτῶ ἡμερῶν ἐκυρίευσεν τὸ Νικαρίνον. Ἐκαυχᾶτο δὲ ὅτι τὸ πολὺ ἐντὸς δύο ἐβδομάδων θὰ κυριεύσῃ τὸ Μεσολόγγιον. Ὁ Κιουταχὴς δυσαρεστηθεὶς ἐκ τοῦ περιφρονητικοῦ τρόπου τοῦ Ἰμβραήμ ἀπεσύρθη τῆς πολιορκίας εἰπὼν εἰς αὐτὸν «κυρίευσαν σὺ τὸν φράκτον τοῦτον».

Ὁ Ἰμβραήμ ἀμέσως τότε ἤρχισε τὰς πολεμικὰς ἐργασίας του σκάπτων νυχθημερὸν ὑπονόμους καὶ ἀνεγείρων νέα ὀχυρώματα. Ἀπέκλεισε δὲ στενῶς ἀπὸ ξηρῶν καὶ θαλάσσης τὴν πόλιν, ἣτις περιῆλθεν εἰς νέαν ἀμνηχανίαν, ἐνεκα ἐλλείψεως πολεμοφθίων καὶ τροφῶν. Οἱ πολιορκούμενοι ὅμως τὰ πάντα ὑπερένικησαν, μένοντες ἀκατάβλητοι πρὸ τῶν πολιορκητῶν καὶ τῆς στερήσεως τροφῶν καὶ πολεμοφθίων. Διὰ τοῦτο οὗτοι ἠναγκάζοντο νὰ τρώωσι τὰς ἐντὸς τῆς πόλεως καμήλους, ἡμιόνους, ὄνους, ὅλα τὰ χόρτα καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἀλμυρὰ τῆς θαλάσσης φύκη. Ὅλοι, ἄνδρες, γυναῖκες, παιδία καὶ γέροντες ἦσαν ἀπὸ τὴν πείναν καὶ ἀπὸ τὴν κακοπέρασιν γλωμοί, ἀσκακοί, μὲ ὀφθαλμοὺς θολωμένους, μὲ ἐνδύματα κατατρυπημένα, εἶχον δηλαδὴ καταντήσει φαντάσματα, σκελετοὶ καὶ μόλις ἐκράτουν εἰς τὰς χεῖράς των τὰ τουφέκια των. Καὶ ὅμως κανεὶς δὲν παρεπονείτο· κανεὶς δὲν ἐδειλία· τὸ θάρρος των δὲν ἐκλονεῖτο, ἀλλ' ἔμενον ἀσάλευτον, ὅπως ἀσάλευτα ἔμειναν τὰ τείχη των. Ὅταν δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου τοῦ 1826 ὁ Ἰμβραήμ ἐπρότεινεν εἰς αὐτοὺς νὰ παραδώσουν τὰ ὄπλα καὶ νὰ φύγουν ἐκ τῆς πόλεως, οἱ ἀθάνατοι ἐκείνοι τοῦ Μεσολογγίου πρόμαχοι ἀπεκρίθησαν:

—Ὀκτῶ χιλιάδες αἱματωμένα ὄπλα δὲν παραδίδονται τόσον εὐκόλως.

Ἡ ἀφίξις τοῦ Ἰμβραήμ ἐνέβαλεν εἰς μεγάλην ἀμνηχανίαν τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, ἣτις δαπανήσασα ἀφειδῶς τὰ ἀγγλικὰ δάνεια καὶ στερουμένη χρημάτων ἠδυνάτει νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρος. Διὰ τοῦτο ὁ Ἑλληνικὸς στόλος, ὁ ἀγγελος οὗτος τῆς σωτηρίας τῶν πολιορκουμένων ἠπράκτει ἐνεκα τῆς ἐλλείψεως:

χρημάτων. Ὅθεν ἐδέχθη δι' ἰδιωτικῶν συνεισφορῶν, ὧν τὴν πρωτοβουλίαν ἐπέλαβεν ὁ καθηγητῆς Γεώργιος Γεννάδιος ἐν Ναυπλίῳ, ὅστις εἶπεν τὸ πεινερὸν αὐτοῦ βαλάντιον ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πλατείας εἰπεν— «Ἴδού πᾶν ὅ,τι ἔχω, τὸ δίδω εὐχαρίστως εἰς τὴν πατρίδα μου, ὡς εἰς τὸ ἴδιόν μου τέκνον. Ὅσοῦν ἄλλον δὲν ἔχω νὰ δώσω ἔχω ὅμως ἐμαυτὸν καὶ ἰδοὺ τὸν παλῶ! Τίς θέλει διδάσκαλον ἐπὶ τέσσαρα ἔτη διὰ τὰ παιδιὰ του; Ἄς καταβάλλῃ ἐδῶ εἰς τὸ ταμεῖον τῆς κινδυνεύουσας πατρίδος τοὺς μισθοὺς».

Οἱ θεαταὶ καὶ ἀκροαταὶ συνεκινήθησαν μέχρι δακρύων. Τὸ παράδειγμα τοῦ φιλοπατρίδος ἀνδρὸς εἶρε πολλοὺς μιμητάς. Μεταξὺ τῶν πολλῶν καὶ ὁ Νικήτας, ὁ Τουρκοφάγος, ἀνασύραξε ἐκ τῆς ζώνης ἀκινάκην ἀκτινοβολοῦντα ἐκ χρυσοῦ κατέθετο τούτον ἐπὶ τοῦ ὤμου τῆς πατρίδος, εἰπὼν: «Ἴδού καὶ ἐγὼ, πᾶν ὅ,τι ἔχω τὸ κατέθετω». Ὁ δὲ Ὑψηλάντης κατέθεσε πάντα τὰ ἀργυρὰ αὐτοῦ σκεύη.

Γοιωτοτρόπως διὰ τῶν πατριωτικῶν εἰσφορῶν τοῦ Ναυπλίου, τῆς Ὑδρας καὶ τῶν ἄλλων νήσων καὶ πόλεων ἐτοιμασθεὶς ὁ ὑπὸ τὸν Μιαούλην Ἑλληνικὸς στόλος μετὰ τεσσάρων Ψαριανῶν πλοίων εἰσέπλευσεν εἰς Μεσολόγγιον καὶ τὴν 21ην Ἰανουαρίου ἠγγυροβόλησε παρὰ τὴν νῆσον Βασιλάδιον καὶ ἤρχισε ν' ἀποβιβάσῃ πολεμοφθία καὶ τροφάς. Ἀλλὰ τὴν ἐπιούσαν προσβλήθεις ὑπὸ τοῦ Τουρκοκιρρωπτικοῦ στόλου ἠναγκάσθη, κατόπιν δεινῆς τρικυμίας, ν' ἀποσυρθῇ παρὰ τὰς Σικεφάδας. Τὴν νύκτα ὅμως τῆς 27—28 Ἰανουαρίου ὁ πυρπολητῆς Πολίτης, ἀνατινάξας εἰς τὸν ἀέρα παρὰ τὴν Προκοπίνιστον Τουρκιανὴν φρεγάταν, φέρουσαν 24 κανόνια μετὰ πληρώματος 300 ἀνδρῶν, ἐένβαλε τοιαῦτον τρόπον εἰς τὸν ἐχθρικὸν στόλον, ὥστε ὀλόκληρος μοῖρα ἐχθρικοῦ στόλου ἐξ 20 πλοίων ἔφυγε προτροπάζην πρὸς τὸ ἀκρωτήριον τοῦ Πάπα εἰς τὴν θεῶν ἐνὸς μόνου πυρπολικῶ τοῦ Σπετσιώτου Λεμπέση. Κατὰ δὲ τὴν ἐπακολούθησαν τὴν 28 Ἰανουαρίου τριώρον ναυμαχίαν, καθ' ἣν καὶ φθορὰν πολλὴν ὑπέστη καὶ δύο τῶν πυρπολικῶν του ἀφῆκεν ἐκεῖ, ἐτρέπη εἰς φθῆν καὶ κατέφυγεν εἰς Πάτρας, ἐνῶ ὁ Μια-

ούλης αποβίβασης και τὰ λοιπὰ τρέμμα και πολεμφοδία επανέκαμψεν εις Ὑδραν κατὰ τὰς ἀρχὰς Φεβρουαρίου.

Μετὰ τρεῖς ἑβδομάδας ἀπὸ τοῦ ἀπόπλου τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου ὁ Ἰμβραήμ παρασκευάσας ὅλας τὰς πολεμικὰς προετοιμασίας, ἀπεφάσισεν ἀντὶ πάσης θυσίας νὰ κυριεύσῃ τὸ Μεσολογγίον. Ἐρχισε λοιπὸν τὴν 25 Φεβρουαρίου σφοδρότατον βομβαρδισμόν. Ὀκτακισχίλιαι σφαῖραι και ἐόμβαι ἔπεσαν ἐντὸς τῆς πόλεως ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν, τῆς ὁποίας οὐδεμία οἰκία ἔμεινεν ὀρθία. Παντὸν καταστρεφῆ, συμφορὰ, ὄλεθρος. Παντὸν ἔθλεπέ τις χαλάσματα οἰκιῶν, ἄνδρες δὲ και γυναῖκες και παιδία ἐφονεύοντο εις τὰς ὁδοὺς ἐκ τῆς ἐκρήξεως τῶν σφαιρῶν.

Τὴν 2αν ὧραν μετὰ τὸ μεσονύκτιον τῆς 28ης Φεβρουαρίου, ἐνῶ ἡ νύξ ἦτο ἀσέληνος, οἱ Αἰγύπτιοι ἐκυρεύσαν ἐν ἐξωτερικὸν ὄχυρόμα κείμενον παρὰ τὸν προμαχώνα τοῦ Μπότσαρη, ὅτε αἰματηρὸς ἀγὼν συνήρθη καθ' ὃν οἱ Ἕλληνες ξιφῆρεις ἐπέπεσον κατὰ τοῦ τωρμικοῦ πεζικοῦ, τὸ ὁποῖον δις ἐξεδίωξαν ἐκ τοῦ ὄχυρώματος ἐκείνου και καλύψαντες τὸ ἔδαφος μὲ ἐχθρικὰ πτώματα, ἐπέστρεψον νικηφόροι εις τὴν πόλιν φέροντες πολλοὺς αἰχμαλώτους, σημαίας, πάμπολλα ὄπλα και ἄλλα λάφυρα.

Κατάπληκτος και μένεα πνέων ὁ Ἰμβραήμ ἐκ τῆς πρώτης αὐτοῦ ἀποτυχίας, θαυμάσας δὲ τὸν ἡρωϊσμόν τῆς φρουρᾶς υπεχώρησε κατησχυμένος. Τότε ὁ Κιουταχῆς, ὅστις, μακρὰν ἰστάμενος, ἐθεώρει τὸ γινόμενα, ἐκ χαιρεκακίας και ἀγαλλιᾶσεως ἐπλησίασεν αὐτὸν και τῷ εἶπεν ἐμπαικτικῶς: «Ἐχεις και τῆμερον ἀκόμη τὴν αὐτὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν πρότερον εἶχες περὶ τοῦ φράκτου τούτου;»

—Ἀληθῶς σήμερον ἐπέισθην, ἀπεκρίθη ὁ Αἰγύπτιος, ὅτι ὅσα εἶλεγες περὶ τοῦ Μεσολογγίου εἶνε ἀληθῆ και εὐχόμεαι εις τὸν Μωάμεθ, ὅπως δυνηθῶμεν ἠνωμένοι νὰ υποτάξωμεν τὴν υπερήφανον ταύτην πόλιν.

—Ἐτοιμος εἶμαι νὰ συμπράξωμεν, εἶπεν ὁ Κιουταχῆς, ἀν γράψης εις τὸν Σουλτάνον ὅτι ἔχει ἀνάγκην τῆς συμπράξεώς μου». Τοῦτο και ἔπραξεν. Ἐκτοτε οἱ δύο στρατάρχαι ἐφιλώθησαν και συνέπραξαν εις ἄλωσιν τοῦ Μεσολογγίου.

Μάχη Κλεισόβης.—Θρίαμβος Τζαβέλλα.

Ὁ Ἰμβραήμ κατανοήσας πλέον ὅτι αἱ πόλεις τοῦ φράκτου ἐκείνου ἦτο ἀδύνατον ν' ἀνορθῶσι διὰ τῶν ὄπλων και τῶν λογχῶν και τῶν τηλεβόλων τῶν Αἰγυπτίων και ὅτι οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς πόλεως μόνον διὰ τῆς παίνης ἦτο δυνατόν νὰ καταβληθῶσιν, ἐστρεψεν ὅλην του τὴν προτοχὴν εις τὴν διὰ θαλάσσης πολιορκίαν, ὁπόθεν ἐσκόπει νὰ προσβάλῃ τὸ φρούριον.

Καὶ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ του τούτου ἦτο ἀνάγκη νὰ κυριεύσῃ πρῶτον τὰ ἐντὸς τῆς λιμενοθαλάσσης τοῦ Μεσολογγίου μικρὰ νησίδα τὰ χρησιμεύοντα ὡς ἐπιθαλάσσια προπύργια και προμαχώνες αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτο διέταξε νὰ ἐπισκευασθῇ ὁ παρὰ τὴν «Ἀσπρὴν Ἀλυκὴν» ἡμισεσηπὼς στόλος τοῦ Γιουσούφ και ν' ἀφαιρῶσιν ἀπ' αὐτοῦ αἱ τρόπιδες και οἱ ἰστού, ὥστε νὰ δύναται οὗτος νὰ πλέῃ εις τὰ ἀκαθίστατα τῶν ὑδάτων. Κατόπιν δὲ ρυμουλκήσας ἐκ Πατρῶν ἀρκετὰ ἀλιευνῆ σκάφη και σχεδίας ἀπέστειλε διὰ 40 ἐξ αὐτῶν 1200 Ἀραβας κατὰ τοῦ Βασιλαδίου, τῆς κλειδὸς τοῦ ἔλου τεναγού, ἕπερ ὑπερήσπιζεν ὁ Ἴταλὸς Γιακουμουτσῆς μετὰ 14 τηλεβόλων και εὐαρίθμων Ἑλλήνων, οἵτινες πρὸ τοῦ ὄγκώδους ἐκείνου ἀριθμοῦ τῶν Αἰγυπτίων κατεβλήθησαν, τὰ τηλεβόλα ἠλώθησαν, τὸ φυλακεῖον κατελήθησαν ἄντες δὲ οἱ πρόμαχοι, ἐκτὸς ὀλίγων, διεσώθησαν διαπεραιωθέντες εις τὴν πόλιν πηλοεταυόντες.

Μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Βασιλαδίου κατελήθη τὴν 28ην τὸ νησίδιον Ντολμὰ μετὰ ἐπτάωρον γενναίαν ἀμυνὴν 120 Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν Δικατᾶν ἐναντίον δεκαπλασίας ἐχθρικῆς δυναμείως, οἱ δὲ κάτοικοι τοῦ ἀφουρητήτου Αἰτωλικοῦ μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ προπύργιου του, τοῦ Ντολμὰ, συνθηκολογήσαντες, μετεκομισθῆσαν εις Ἄρταν, μετὰ τῆς κινήσεως περιουσίας των. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν νησίδων τούτων οἱ ἐχθροὶ ἐπανελάθον τὰς περὶ παραδόσεως προτάσεις των, ἀλλὰ και πάλιν ἠ ἀκατάβλητος φρουρὰ ἔδωκε τὴν αὐτὴν ἀπάντησιν, ἦν και πρότερον: «Ὅκτὼ χιλιάδες αἱματομένα ἄρματα δὲν παραδίδονται· βλέπομεν τὸν σκοπὸν σας· ἡμεῖς ὁμως ἔχομεν ἀπόφα-

σιν ν' ἀντισταθῶμεν, καὶ ἄς γίνῃ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ!»

Τὸ μόνον ἤδη ὑπολειπόμενον προπύργιον ἐντὸς τοῦ πεντάκρουστος ἐκαίνο ὑψοῦτο ἐστὶ ὑπερηφάνως, ἦτο ἡ Κλεισόβα, νησιδίου καίμενον Ν.Α. τοῦ Μεσολογγίου καὶ μόλις ἤμεινον ὦραν αὐτοῦ ἀπέχοντα. Ἐπ' αὐτῆς ὑπῆρχε ναῖκος ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Τριάδος, ὅστις ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη τρωφῶν καὶ πολεμφοδίων, περίξ τοῦ ὁποῖου οἱ Ἕλληνες εἶχον κατασκευάσει προμαχῶνας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐτοποθέτησαν 4 τηλεβόλα. Ἐφρουρεῖτο δ' αὕτη ὑπὸ 120 μόλις ἀνδρῶν. Καθηκόντα φρουράρχου ἐπέλει ὁ Παναγιώτης Σωτηρόπουλος.

Πρῶτος ἀνέλαβε τὴν ἀλωσιν αὐτῆς ὁ Κιουταχῆς, ὅστις τὴν 25 Μαρτίου πρωτὴ ὠδήγησεν ὁ ἴδιος ἐπὶ λέμβων πρὸ τοῦ νησιδίου 2000 Τουρκαλθωνοῦς. Πρὶν ὅμως φθάσων ἐκεῖ, ὁ Κίττος Τζαβέλλας, ἰστάμενος ἐπὶ τῆς παραλίας καὶ ἀντιληφθεὶς τὸν σκοπὸν τῶν, ρίπτεται εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ δέκα μόνον ὁπαδῶν του—τῶν ὁποίων τὸ παράδειγμα ἐμιμήθησαν καὶ τινες ἄλλοι κατόπιν—φθάνει εἰς ἐπικουρίαν τῆς φρουρᾶς τῆς Κλεισόβης. Αἱ πρῶται ἐφοδοὶ τοῦ Κιουταχῆ ἀπεκρούσθησαν διαδοχικῶς ἢ μίᾳ κατόπιν τῆς ἄλλης μέχρι τῆς μεσημερίας, ὅποτε θαρραλέα ἐξοδος τῶν Ἑλλήνων ἠνάγκασε τὸν Κιουταχῆν νὰ υποχωρήσῃ μετὰ πολλῶν καὶ σημαντικῶν ζημιῶν, ἐν αἷς καὶ ὁ τραυματισμὸς πλείστον ἀξιωματικῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ Κιουταχῆ διὰ σφαίρας εἰς τὴν κνήμην.

Πλήρης χαρᾶς ὁ Αἰγύπτιος στρατάρχης διὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ ἀντιζήλου τοῦ Κιουταχῆ, ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος τὸν κατὰ τῆς Κλεισόβης ἀγῶνα, θέλων νὰ δεῖξῃ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ τακτικοῦ αὐτοῦ στρατοῦ ἀπέναντι τῶν ἀτάκτων Ἀλθωνῶν τοῦ Κιουταχῆ. Διέταξε λοιπὸν καὶ ἐπέδρασαν εἰς πλοιαῖα 3000 Ἄραβες καὶ καλέσας παρ' αὐτῶ τὸν ἀλωτὴν τοῦ Βασιλαδίου Χουσεῖμπεην, γαμβρὸν του ὄντα, τῷ λέγει: «Ἴδου ἡ ὥρα νὰ δεῖξωμεν πόσον ἡμεῖς ὑπερέχομεν τῶν ἄλλων». Ταῦτα δὲ εἰπὼν τὸν ἀπεχαιρέτισε. Μετ' ὀλίγον ὁ Χουσεῖμπεης περιεκύκλωσε πανταχόθεν τὸ νησιδίου καὶ ἀπεβίβασεν ἐπ' αὐτοῦ τὸν στρατὸν του. Οἱ ἀτρόμητοι πρόμαχοι αὐτοῦ ἠναγκάσθησαν ν' ἀφῆσσι

πάλιν τὸ πρόβλημα καὶ νὰ συγκεντρωθῶσιν ὅλοι ἐντὸς τοῦ ναῖκου καὶ ἐπὶ τῆς ἐροφῆς του. Τρεῖς ἐφορησαντες οἱ Αἰγύπτιοι, τρεῖς ἠναγκάσθησαν νὰ ἀποσυρθῶσιν, ἀπολέσαντες τοὺς πλείστους τῶν ἀξιωματικῶν τῶν. Ἀλλ' ὅμως καὶ ὀλίγον ἔλειψε καὶ οἱ Ἕλληνες νὰ γίνωσιν ἀνάγκαστοι ὅλοι διὰ τὴν ὀλιγότητα τῶν, ἀλλ' εὐσεγος τουφεκοβολισμὸς τοῦ Σωτηρόπουλου τοὺς ἔσωσεν. Οὕτως παρατηρήσας ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι στρατιώται ὑπήκουον καὶ ἐροδοῦντο πλεῖν ἓνα τῶν ἀξιωματικῶν τῶν, ἐτοურέκτισεν αὐτὸν διὰ καὶ τὸν ἐβένευσε καθ' ἣν ὥραν αὐτὸς διέταξε τὴν ἐφοδὸν.

Ταύτου, τότε, περὶ τῆς, οἱ ἐχθροὶ κατεταράχθησαν καὶ ἐτράπησαν εἰς φυγὴν ἄτακτον, ἀφῆσαντες πολλοὺς νεκροὺς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἐν ταῦτοις ὁ Ἰμβρὸς δὲν ἀπελιπίεσται, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς λιποψυχήσαντας στρατιώτας του σύρει τὸ ξίφος του καὶ ὀδηγεῖ καὶ πάλιν τοὺς Αἰγυπτίους εἰς ἐφοδὸν. Ἡ πάλιν ἐξαικολουθεῖ λυστώδης καὶ αἰματηρὰ μέχρι νυκτός. Οἱ Ἕλληνες ἀκατάβλητοι, καίτοι ἀπὸ πρώτης εἶχον ἐξαντληθεὶ μαχόμενοι ἐναντίον τῶν χιλιάδων τοῦ ἐχθροῦ, τέλος κατίσχυον καὶ περὶ τὴν ἐσπέραν, ἠγασμένου τοῦ ἥρωος Τζαβέλλα, κατετρόπωσαν τοὺς Αἰγυπτίους, ὧν ἐκυρίευσαν 12 πλοιαῖα καὶ 1000 ὄπλα καὶ λόγχας καὶ ἔστησαν δι' αὐτῶν τρόπαιον. Τότε πλεόν, πτοηθεὶς ὁ Αἰγύπτιος στρατάρχης, διέταξεν ὑποχώρησιν, ἦτις ὅμως ἐγένετο ἀτάκτως καὶ περὶ τῶν ἀδαθῶν ὑδάτων, τὰ ὁποῖα ἐκικκίνιζον ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν φονευθέντων στρατιωτῶν του. Ἐν τῇ μάχῃ τούτῃ ἐκ μὲν τῶν Ἑλλήνων ἐφρονεύθησαν 35, ἐκ δὲ τῶν ἐχθρῶν πλεόν τῶν 1800. Δικαίως δὲ ἡ μάχη αὕτη θεωρεῖται ὡς μίᾳ τῶν λαμπροτέρων νικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος.

Τὴν περιφανῆ ταύτην νίκην μαθόντες οἱ ἐν Μεσολογγίῳ πολιτοκρούμενοι Ἕλληνες, ἐχάρησαν χαρὰν μεγάλην. Τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἥρωος Κίττου Τζαβέλλα ἀντήχει καθ' ὅλην τὴν πόλιν καὶ ἡ ἀνδρεία τῶν ἀτρομήτων ὁπαδῶν του ἐξεθειάζετο ὑπὸ πάντων. Ὑμνοὶ δὲ εὐχαριστήριοι ἀνεπέμποντο πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἄσματα ἐνθουσιώδη καὶ φαιδρὰ καὶ χοροὶ ἠκούοντο. Πάν-

τες τότε ἐπίστευσον πλέον ὅτι ἐγγὺς ἦτο ἡ καταστροφή, τῶν ἐχθρῶν καὶ δὲν ἐγνωρίζον οἱ δυστυχεῖς ὅτι ἡ ἐνδοξος αὕτη νίκη, ἦτο ὁ τελευταῖος τοῦ Μεσολογγίου θρίαμβος.

Ἡ ἡρωϊκὴ ἐξόδος τοῦ Μεσολογγίου.

(Κυριακὴ τῶν Βαίων, 10 Ἀπριλίου 1826)

Τῷ ὄντι ὀλίγον ὕστερον ἐπῆλθεν ἐχθρὸς φοβερώτερος τῶ Κιουταγῆ καὶ τοῦ Ἰμβραῆμ. κατὰ τῆς πολυπαθοῦς ταύτης πάλευσ, ἡ πείνα. Οἱ γενναῖοι ἐκείνοι πρόμαχοι, αἵτινες διὰ τῶν λαμπρῶν κατορθωμάτων των ἀνέκτησαν δόξαν ἀθάνατον, ἤδη ἤρχισαν νὰ δαμάζωνται καὶ ν' ἀποθαρρύνωνται. Αἱ τελευταῖαι τροφαὶ καὶ τὰ πολεμικὰ ὄπλα, τὰ ὅποια εἶχεν ἀποθεθῆσαι ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου ὁ Ἑλληνικὸς στόλος εἶχον ἐξαντληθῆ. Πλοιοφόρα τινὰ ἐκ τῆς Ἐπτανήσου ἐπιχειρήσαντα νὰ διαλάθωσι τὴν προσοχὴν τῶν Τούρκων καὶ εἰσαγάγωσι τροφὰς εἰς τὸ Μεσολόγγι ἠννοήθησαν καὶ καταδιωχθέντα συνελήφθησαν, τὰ δὲ πληρώματα αὐτῶν ἀπρηγγόνισθησαν.

Ἡ τύχη τῶν πολιορκουμένων οὐδόλως ἠδύνατο πλέον νὰ βελτιωθῆ, τὸ δὲ Μεσολόγγι, καίτοι ἦτο ἀκαταμάχητον, ἐν τούτοις ἐμελλε νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν ἐχθρὸν ὑπὸ τῆς πείνης δαμαζόμενον, διότι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ἀπορούσα χρημάτων, ἀνέβαλλε τὸν ἐξοπλισμὸν τοῦ στόλου. Τὸ κρέας τῶν ἵππων, τῶν ὄνων, τῶν ποντικῶν, τῶν σκύλων καὶ τῶν ἄλλων ἀκαθάρτων ζώων εἶχε καταστήσει πολὺτιμος καὶ περιζήτητος τροφήν διὰ τοὺς πολιορκουμένους. Ἄδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ εἶχον γίνεαι σκελετοὶ ἐκ τῆς πείνης, τῶν ἀσθενειῶν καὶ τῶν κακουχιῶν τοῦ πολέμου. Πολλοὶ ἀπέθνησκον ὄχι τόσον ἀπὸ τὰς ἐχθρικὰς σφαιρας, ὅσον ἐξ ἀσιτίας. Τὸ ψῦχος, ὅπερ δριμύ ἐπέπεσε κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ἐμάστιζε τὴν πόλιν καὶ οἱ πολιορκούμενοι ὑπέφερον παρά πολύ. Ἄντ' ἄρτου καὶ κρέατος ἔτρωγον σκώληκας, φύκη καὶ δέρματα ζώων βεβρασμένα, ἅτινα ἀνέπτυσσον νόσους καὶ θάνατον. Πολλοὶ κατέπιπτον ἐν ταῖς ὁδοῖς ὑπ' αἰφνιδίων σπασμῶν καταλαβανόμενοι, οἱ δὲ ὑγιεῖς ἐπλανῶντο κοίλους

ἔχοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ εἰς σκελετοὺς μεταθεβλημένοι ὠμοῖαζον πρὸς τὰς μακρὰς. Πάντες οἱ ἐκεῖ τότε παρόντες ἰατροὶ ἀπεικόνισαν φοβερὰν καὶ φρικτὴν ἐμποιοῦσαν τὴν κατάστασιν τῶν ἀσθενῶν, αἵτινες, ἀπεριποίητοι καὶ γυμνοὶ, ρυπαροὶ, ἀνάμεστοι καὶ φθειριῶντες, ἐστήποντο ζῶντες ἐστὶ. Αἱ οἰκίαι πάσαι εἶχον καταρρεύσει, ὁ δὲ κανονισμὸς τῶν Αἰγυπτίων εἶχε μεταβάλλει τὴν πόλιν ἅπαντα εἰς ἐρείπιον ἀστεγόν. Καὶ ὅμως, ἂν καὶ εὕρισκοντο εἰς τὴν ἀπελπιστικὴν ταύτην κατάστασιν, οὐδεμία ἐκέλευε περὶ παραδόσεως ἠδύνατο νὰ χωρήσῃ, ἀλλὰ περιεφρόνουν τὰ πάντα χάριν τῆς πατρίδος.

Ὁ Ἰμβραῆμ, γνωρίζων τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστασιν τῶν πολιορκουμένων, ὑποσχόμενος ἀσφάλειαν ζωῆς, ἐπέσπεινε νὰ παραδώσῃ τὰ ὄπλα καὶ νὰ ἀπέλθωσιν. Ἄλλ' οἱ γενναῖοι ἐκείνοι πρόμαχοι εἶχον μίαν καὶ τὴν αὐτὴν σταθερὰν ἀπόφασιν: ν' ἀποθάνωσιν ἐνδόξως μᾶλλον παρά νὰ παραδοθῶσι. Διὰ τοῦτο ἀπέρριψαν μεθ' ὑπερηφανείας καὶ γλύτης τὴν πρότασιν εἰπόντες:

— Ὀρκισθῆμεν εἰς τὸν Θεὸν νὰ ὑπερασπίσωμεν σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν τὸ Μεσολόγγι καὶ νὰ μὴ ἀκούσωμεν καμμίαν περὶ συνθηκολογίας πρότασιν καὶ νὰ τασῶμεν ὑπὸ τὰ ἐρείπια.

Ἐν τούτοις εἰς τοὺς γενναίους προμάχους οὐδὲν ἄλλο πλέον ὑπελείπετο ἢ ν' ἀποθάνωσι τῆς πείνης ἢ διὰ γενναίας καὶ ἡρωϊκῆς ἐξόδου νὰ διέλθωσι ξιφήρεις διὰ μέσου τῶν πυκνῶν τάξεων τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ πολῖται ἐδυστανασχέτουσαν νὰ χωρισθῶσιν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ κῦτῶν ἐδάφους, ὅπερ ἀσθένως ἐπότιζε τὸ αἷμα τῶν ἀδελφῶν των. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ παράταξις τῆς ἀμύνης ἐλείπει τροφῶν ἦτο ἀδύνατος, διὰ τοῦτο ἐν γενικῷ συμβουλίῳ συνελθόντες οἱ πρόκριτοι ἀπεφάσισαν νὰ κούτωσιν ὅλην τὴν κινητὴν περιουσίαν των καὶ περισφουραῖντες ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιὰ των, νὰ ἐξέλθωσι τὴν νύκτα τῆς 10ης Ἀπριλίου διὰ μέσου τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου. Γενομένης δὲ καταγραφῆς τοῦ πλήθους ἀπικντες οἱ κατοικοῦντες τὴν πόλιν μετὰ τῶν ἀσθενῶν καὶ τραυματιῶν ἠριθμοῦντο μὲν εἰς 9000, ἀλλ' ἐκ τούτων μόλις 3000 ἠδύνατο νὰ φέρωσιν ὄπλα, οἱ δὲ λοιποὶ ἦσαν γέροντες, γυναῖκες, παιδιὰ, τραυματῖαι καὶ

ἀσθενεῖς. Ἐκ τῶν γυναικῶν αἱ ἀρκεύοντες ἰσχυραὶ ἐνεδύθησαν ἀνδρικά καὶ ἐπλίσθησαν ὡς ἄνδρες, ἐπλίσθησαν δὲ καὶ ὅσα παιδιὰ ἠδύνατο νὰ ὀπλοφορήσουν. Ὅλοι δὲ οἱ ὀπλοφοροῦντες καὶ μὴ, ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν θάνατον, ἐξπλήρωσαν τὰ θρησκευτικὰ τῶν καθήκοντα καὶ ἀνέμενον ἀνυπομόνως τὸ σύνθημα τῆς ἐξόδου. Κατόπιν ἀπεστάλη ὁ Παῦλος Λακιάς ταχὺς ταχυδρόμος μετ' ἐπιστελῆς εἰς τὸν Καραϊσκάκη, ὃν εἰδοποίησαν περὶ τῆς ἐξόδου, καθ' ἣν οὗτος, ὅπως προκαλέσῃ ἀντιπερισπασμόν, ὡφείλε νὰ προσβάλῃ συγχρόνως ἐκ τῶν νώτων τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον, εἰδὼν τὸ σημεῖον τῆς ἐξόδου διὰ συνθηματικῶν πυροβολισμῶν.

Ἐπὶ τέλος τῆς 10 Ἀπριλίου, ἤτις ἦτο ἡ Κυριακὴ τῶν Βαΐων, ἔσθασεν ὅλοι αἱ οἰκογένειαι ἐμελλον νὰ χωρισθῶσι, πᾶσαι ἐμελλον ν' ἀφῆρσαι ὀπίσω ἄλλη μὲν μητέρα, ἄλλη δὲ θυγατέρα, ἄλλη σύζυγον καὶ ἄλλη πατέρα. Οἱ βαρέως ἀσθενεῖς καὶ τραυματῆαι κατὰ σκληρὰν ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθῶσι, περιμένοντες τὸν διὰ σφαγῆς θάνατον ἐπὶ τῆς κλίνης. Πολλοὶ δὲ στενοὶ συγγενεῖς, οἵτινες εἶχον ἀποφασίσει νὰ ἐξέλθωσι, μεταβάλλουσι γνώμην καὶ δὲν στέργουσι νὰ χωρισθῶσι τῶν φιλότατων τῶν, ἀλλ' ἀποφασίζουσι νὰ ἀποθάνωσι μετ' αὐτῶν ἐπὶ τοῦ πατρῴου ἐδάφους.

Ἡ νύξ ἔσθασε καὶ ἡ στιγμή τῆς ἐξόδου ἐπλησίασε. Σπαραξικάρδιος δὲ ἦτο ἡ στιγμή ἐκείνη, καθ' ἣν οἱ ἀπομείνοντες μετὰ θανόντων ἀπεχαιρετίζοντο διὰ τελευταίαν φερὰν ἀπὸ τῶν ἀποχωρούντων γονέων, ἀδελφῶν, συγγενῶν, φίλων, ἀσθενῶν καὶ γερόντων. Ἐὰν δάκρυα τῶν ἀποχωριζομένων, τοὺς στεναγμοὺς τῶν ἀναμεινόντων, τὴν γενικὴν λύπην τῶν κατοίκων τῶν ἐγκαταλειπόντων τὴν ἀματόβερετον πατρίδα τῶν, καὶ τέλος τὴν σύγχυσιν τῆς στιγμῆς ἐκείνης εἶνε δύσκολον νὰ ἐξισταρήσῃ τις. Πολλοὶ ἐφίλου τοὺς καταρειπωμένους τείχους τῶν οἰκῶν. Ἄλλοι δὲ ἐφύλακτον εἰς τὰ στήθη τῶν, ὡσάν φυλακτόν, ὀλίγον χῶμα ἀπὸ τὴν ἰσρὰν αὐτῆν γῆν. Ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ συνήχθησαν τὴν 2αν ὥραν τῆς νυκτός, ὅσον ἠδύνατο ἀταράχως εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως. Ἐκεῖ δὲ διη-

εῖθησαν εἰς τρεῖς σώματα· καὶ τὸ μὲν ἐν ἐπύχθῃ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Νότη Βότσαρη, τὸ δὲ ἄλλο ὑπὸ τὸν Κίτσον Τζαβέλλαν καὶ τὸ τρίτον ὑπὸ τὸν Μακρῆν.

Αἱ γέφυραι ἐτέθησαν ἐπὶ τῆς τάφρου καὶ ἐπέρασεν πρῶτοι χίλιοι πολεμισταί, οἵτινες ἐκάθισαν κατὰ γῆς πέραν τῆς τάφρου. Ἐπειτα ἐπέρασεν πολλὰ γυναικόπαιδα καὶ κατόπι τούτων ἐξῆλθεν καὶ οἱ λοιποὶ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς καὶ περιέμενον ν' ἀκούσωσι τὸ σύνθημα τοῦ Καραϊσκάκη, ὅτι ἔσθασε δηλαδὴ οὗτος, ὅπερ ἦτο πυροβολισμός. Ἄλλ' ἡ ὥρα παρήχματο καὶ ἐπὶ τῶν κορυφῶν τοῦ Ζυγοῦ, ὅπθθεν περιεμένετο τὸ σύνθημα καὶ ἡ ἐκ τῶν νώτων προσβολή, ἐπεκράτει ἄκρα σιγή. Ὁ Καραϊσκάκης ἀσθενῶν δὲν ἠδυνήθη νὰ δράμῃ πρὸς βοήθειάν των. Ἐνῶ λοιπόν, ἐπὶ πολλὴν ὥραν περιμένοντες, δὲν ἤκουον τοιοῦτον πυροβολισμόν, ἀπεφάσισαν καὶ ἀνευ αὐτοῦ νὰ προχωρήσωσι. Τὸ μεσονύκτιον δὲ, λαμπρῶς φωτιζούσης τῆς σελήνης, ὄρμησαν ξιφῆρεις διὰ νὰ ἐξέλθωσι. Δυστυχῶς ὅμως τὸ σχέδιον τοῦτο ἐπροδόθη παρὰ τινος λιποτάκτου Βουλγάρου εἰς τὸν Ἰμβραήμ καὶ προσέβαλλε τοὺς ἐξερχομένους Ἑλληνας διὰ χαλᾶζης σφαιρῶν καὶ βομβῶν, ἀλλ' οὔτε τὰ πυροβόλα, οὔτε αἱ λόγχιαι ἠδύνατο νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν ὄρμην τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ὄρμησαν ξιφῆρεις διὰ μέσου τῶν ἐχθρικῶν χαρακωμάτων καὶ κανονοστοιγιῶν φωνάζοντας: «Ἐμπρός, ἀδελφοί, θάνατος εἰς τοὺς ἀπίστους!» Καὶ ἐνθαρρύνοντες ἀλλήλους ἐπροχώρουν. Καὶ ὁ μὲν Μπότσαρης ἔβαινε δεξιὰ, ὁ Μακρῆς ἀριστερὰ καὶ ὁ Τζαβέλλας εἰς τὸ μέσον. Ἐνῶ δὲ οὕτω ἡ φρουρά ἐχώρει ἀκράτητος ὑπερπηδῶσα τάφρους, ὀχυρώματα, λόγχιαι καὶ παρασύρουσα ὡς σφοδρὰ κρημνίς πᾶν ὅτι ἀπήντα, αἰφνης, ἐν μέσῳ τῆς φοβερᾶς ἐκείνης συγχύσεως καὶ ταραχῆς, ἠκούσθη μία φωνὴ λέγουσα: «Ὅπισω, ὀπίσω εἰς τὰς κανονοστοιχίας», ἤτις καὶ ὑπερισχύει.

Οἱ Μεσολογγίται εἰς τὸ ἀκουσμα τῆς κραυγῆς ἐκείνης, ἤτις ἄγνωστον ἔαν ὑπὸ τινος προδότου ἢ στρατιώτου ἀπλητισμένου ἐλέχθη, ὑποχωροῦν πρὸς τὰ τείχη, ἐπιτεινόντες τὸν πανικὸν τῶν ἀκολουθούντων ὅπισθεν γυναικοπαίδων, τὰ ὅποια κα-

ταπατοῦνται ἐν τῇ παρεξηγήσει ἐκαίνῃ, ἐνῶ οἱ ἐξεληθέντες διὰ μυρίων κινδύνων κατώρθωσαν νὰ φθάσωσιν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ζυγοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἄλλη, δυστυχῶς, μεγαλύτερα καὶ φοβερώτερα συμφορὰ ἐπρόσμενον κτύπος, διότι ἀπήντησαν πολυαριθμούς Ἀλβανούς, οὓς εἶχε πέμψει ἐκάστη ὁ Κιουταχῆς.

Ἡ καταστροφή ἐνταῦθα τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξε πολὺ μεγαλύτερα. Ὅσοι δὲ διεσώθησαν, ἐντρομοί, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν πρὸς τὰς κορυφὰς τοῦ βουνοῦ, ἐνθα εὗρον μικρὸν τι σῶμα Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν Δράκον, οἵτινες τοὺς ἐπεριποιήθησαν. Γυμνοὶ καὶ πειναλέοι διηρθύθησαν εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Πλατάνου, ὅπου διέμειναν ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα, ἵνα συνάξωσι τοὺς διεσκορπισμένους φυγάδας. Μετρηθέντες δὲ εὗρέθησαν 1300 μόνον. Ἐκ Πλατάνου ἐπορεύθησαν εἰς Ἀμφισσάν, ὅπου εὗρον πᾶσαν δυνστην περιποίησιν καὶ προστασίαν.

Ἄλλὰ πολὺ δεινότερα καὶ φοβερώτερα ὑπῆρξεν ἡ τύχη ἐκείνων, οἵτινες ἀπέμειναν ἢ ἐπέστρεψαν εἰς τὴν πόλιν. Οἱ ἐχθροὶ εἰσελθόντες διεσάρησαν εἰς σφαγὴν, λεηλασίαν καὶ αἰχμαλωσίαν. Οὐδὲν ἄλλο ἤκουε τις καθ' ὅλην τὴν φονικὴν ἐκαίνην νύκτα, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες ἀκριβὰ ἐπώλησαν τὴν ζωὴν των, εἰμὴ πυροβολισμούς, κραυγὰς, ὀλολυγμούς, μαχαιροκτυπήματα καὶ ἐκπυροσκοπήσεις. Οἱ Τούρκοι εἶχον πλέον καταλάβει τὸ Μεσολόγγι, τὸ ὅποιον ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἐπυροπολήθη, ἐνῶ εἰς τὰς φλόγας τῆς πυρκαϊᾶς ἐρρίποντο γυναῖκες καὶ ἄνδρες, ὅπως ἀποφύγωσι τῶν Τούρκων τὴν σφαγὴν. Γέρων τις τραυματίας κρυθεὶς παρὰ τὸν προμαχῶνα τοῦ Μπότσαρη ἔθηκε πῦρ εἰς τὴν πλήρη πυριτιδὸς ὑπόνομον καὶ ἀνετινάχθη μετ' ἐκαίνων εἰς τὸν ἀέρα. Ὁ γηραιὸς πρόκριτος τοῦ Μεσολογγίου Καψάλης, ὅστις κατ' οὐδένα τρόπον ἠθέλησε νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ τοὺς τάφους τῶν πατέρων του καὶ αὐτῆς τῆς πεφιλημένης συζύγου του, ἦτις μόλις τῆς προτεραίαν τῆς ἐξόδου εἶχεν ἀποθάνει, ἀθροίσας περὶ τὰς 2000 γυναῖκοπαῖδα ἐντὸς τῆς πυριτιδαποθήκης, εὐθὺς ὡς εἶδε τοὺς Τούρκους θαδίζοντας ἐναντίον τοῦ κτιρίου ψάλλων τὸ «Μνήσθητί μου, Κύριε» ἤναψε πάραυτο τὴν θρυαλίδα καὶ ἀνετινάχθη μετὰ τῶν ἐγκε-

κλεισμένων καὶ 2000 ἀπίστων εἰς τὸν ἀέρα, εὐρόντες οἱ μὲν Ἕλληνες δόξαν ἀθάνατον ἀντὶ αἰχμαλωσίας, οἱ δὲ Τούρκοι οἰκτρὸν θάνατον ἀντὶ λαφύρων.

Καθ' ὅλην τὴν νύκτα διήρκεσαν αἱ καταστροφαὶ συντελεσθεῖσαι πλήρως μέχρι πρωίας. Ἄπασι ἡ πόλις εἶχε ἐρημωθῆ, τὰ φρέατα καὶ ἡ λίμνη εἶχον πληρωθῆ πτωμάτων γυναικῶν καὶ παιδίων. Οἱ δρόμοι εἶχον στρωθῆ ἀπὸ ἀνθρώπινα μέλη τῶν ἀπανθρακωμένων ἀπὸ τὰς διαφόρους ἐκρήξεις δυστυχῶν Μεσολογγιτῶν. Ἐπεσον δὲ νεκροὶ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς εἰσόδου τῶν Τούρκων ἐκ τῶν ἐπισκευετέρων οἱ ἐξῆς: Α. Παλαμάς, Β. Παπακλουκᾶς, Β. Γουλιμῆς, Γ. Φαράντος, Κ. Καρμπούνης, Κ. Τρικούπης, Ἀθ. Ραζῆ-Κόττικας, οἱ ὀπλαρχηγοὶ Σαδῆμας, Στανάρης, Γρίβας, ὁ μηχανικὸς Κοκκίνης καὶ ἐκ τῶν φιλελλήνων ὁ δημοσιογράφος Μάγερ, οἱ Γερμανοὶ Σπίτσαμπερ, Ρηγάτζελ, Ρέζερ, Κλέμπ, Σήπαν, Λίτμαρ καὶ ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὴν ἔξοδον τῶν φρουρῶν αὐτοῦ 10.000 μὲν ἐχθροὶ ἐφονεύθησαν, 3.000 δὲ Ἕλληνες ἐσφάγησαν ἐντὸς τῆς πόλεως. Τοιοῦτον λοιπὸν ὑπῆρξε τὸ τέλος τοῦ Μεσολογγίου, τέλος θλίβερόν, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν θυσίαν, ἣν ὑπέστη τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, σωτήριον ὅμως, διότι ἐδόξατε τὴν Ἑλλάδα ζῶσαν καὶ τὴν ἀνέστησε πεσοῦσαν, διότι συγκινήσατε καὶ τὰς σκληροτέρας καρδίας, κατέπεισεν ὅλον τὸν κόσμον ὅτι οὐ μόνον εἶναι ἀδύνακτον νὰ συμβιώσωσιν εἰς τὸ ἐξῆς Ἕλληνες καὶ Τούρκοι, ἀλλ' ὅτι εἶναι καὶ ἀξίον καλλιτέρας τύχης τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος.

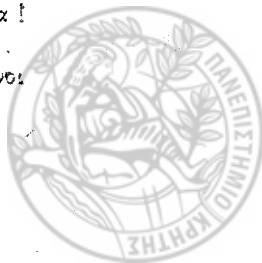
Τὰ Ἡρώα.

Ἦδη δὲ εἰς τὰ Ἡρώα παρὰ τὸν τύμβον τῶν ἡρώων τοῦ Μεσολογγίου εἶναι ὁ τάφος τοῦ Μάρκου Βότσαρη, ἡ καρδιά τοῦ Βύρωνος, ὁ νεκρὸς τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη καὶ μεταξὺ τῆς σωρείας τῶν ὀστέων ἀναπαύονται καὶ τὰ ὀστά τοῦ Ἐπισκόπου Ἰωσήφ, τοῦ μηχανικοῦ Κοκκίνη, τοῦ

Ρέζερ και τώτων άλλων φιλελλήνων. Ἐκ τῶν παλαιῶν αἰκο-
δομῶν διακρίβεται ὁ οἰκίσκος ἐνθα ἐτελεύτησεν ὁ Βύρων, ἡ κα-
λύθη ὅπου κητάται ὁ Ἐπίσκοπος Ἰωσήφ και τὰ ἐρείπια τοῦ
τοπογράφου τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν».

Τὸ ἀτίμητο μαργαριτάρι.

Χιλιάδες Τούρκοι ζώνουνε τὸ ἔρμι Μεσολόγγι
κι' ὡς τώρα ἀκόμη τραγουδοῦν οἱ πλαινοὶ του λόγγου
«Παράδωτέ μας τὰ κλειδιά, γίνου δικό μας πάλι
κι' ἐκεῖνο λέει: «Γάδωκα στὰ χέρια τοῦ Καψάλη
Χιλιάδες Τούρκοι ζώνουνε τὸ κάστρο ἕνα μῆνα,
Κι' αὐτὸ παλαίθε: ἀδιάκοπα μ' ἀρρώστεια και μὲ πείνα!
Ὀλόρθα πάντα στέκεται, ποτὲ δὲν γονατίζει...
Ναί! τρεῖς φορές στὰ τείχη του ὄρμουσιν οἱ Μουσουλμάνοι
μὰ τρεῖς φορές τοὺς ἔδιωξε φωτιά και γιγατανί!
Μὰ ἦταν, ἦταν ψηλὰ στὸν οὐρανὸ γραμμένο,
τὸ Μεσολόγγι μιὰ φορά νὰ πέση τιμημένο!
"Α! τὴν πανώρηκα λευθεριά κανέναν μὴν ξεχάση,
τῶς ἀκριβὰ οἱ πατέρες μας τὴν ἔχουν ἀγοράσει!»



ΤΕΛΟΣ

Ἐξεδόθη παρὰ τοῦ ἰδίου συγγραφέως Π. Α. Ἀγροπο-
πόλου :

1) Ὁ ἦρωας τοῦ Μαραθίου—Παιδευμένου Γρηγόριος Δι-
καῖος ἢ Παπαγλέσσας.

Πρὸς ἔκδοσιν προσεχῶς :

1) Τὸ «Ἐθνικὸν Πάνθεον» τῶν περὶ τῶν ἀξιωματικῶν
ἀπὸ τοῦ 1912—1922.

2) Τὸ «Ἐθνικὸν Πάνθεον» τῶν περὶ τῶν λειτουργῶν
τῆς Θέμιδος.

3) Τὸ «Ἐθνικὸν Πάνθεον» τῶν περὶ τῶν λειτουργῶν
Ἐκκλησίας καὶ Ἐκπαιδεύσεως.

